

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0231-з
спеціальності 012 «Дошкільна освіта»
Н. С. Гаврилюк

Керівник: доцент кафедри дошкільної та початкової
освіти, к. п. н. _____ О.О. Самсонова

Рецензент: доцент кафедри дошкільної та
початкової освіти, к. п. н. _____ Ю.Є. Зубцова

Запоріжжя
2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра дошкільної та початкової освіти
Рівень вищої освіти магістер
Спеціальність 012 Дошкільна освіта
Освітньо-професійна програма Дошкільна освіта

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.пед.н., доцент. Л.О. Сущенко

« ____ » _____ 20__ року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ**

Гаврилюк Наталії Сергіївні

- 1. Тема роботи:** «Педагогічні засади корекції агресивної поведінки дітей середнього дошкільного віку»
керівник роботи Самсонова Олена Олександрівна, кандидат педагогічних наук, доцент
затверджена наказом ЗНУ від 20 липня 2022 р. № 886-с
- 2. Строк подання студентом роботи:** 05.12.2022 р
- 3. Вихідні дані до роботи:** наукова література за обраною темою дослідження, матеріали виробничої практики, законодавчі та нормативні документи, монографії тощо за темою кваліфікаційної роботи
- 4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що належить розробити):** проаналізувати теоретичні підходи до вивчення психологічної проблематики агресивної поведінки; дослідити психологічні особливості особистості дітей середнього дошкільного віку із агресивною поведінкою; виявити чинники, які сприяють виникненню агресивних проявів у дітей середнього дошкільного віку; розробити програму корекції агресивної поведінки у дошкільників.
- 5. Перелік графічного матеріалу:** 10 рисунків.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали консультанта	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Самсонова О.О.	25.12.2021	20.06.2022
Розділ 1	Самсонова О.О.	25.12.2021	20.06.2022
Розділ 2	Самсонова О.О.	21.06.2022	06.09.2022
Висновки	Самсонова О.О.	21.06.2022	06.09.2022
Додатки	Самсонова О.О.	07.09.2022	07.10.2022

7. Дата видачі завдання: 25.12.2021 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	грудень-лютий	виконано
2	Написання вступу	лютий	виконано
3	Написання першого розділу	лютий-травень	виконано
4	Написання другого розділу	червень-серпень	виконано
5	Написання висновків	вересень	виконано
6	Оформлення додатків	вересень-жовтень	виконано
8	Оформлення роботи, рецензування	жовтень-листопад	виконано
9	Захист	грудень	

Студент _____ Гаврилюк Н. С.

Керівник роботи _____ Самсонова О. О.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Турбар Т.В.

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 91 с., 10 рисунків, 57 джерел, 7 додатків.

Мета дослідження: теоретичне вивчення психологічної проблематики дитячої агресії, дослідження причин та особливостей виникнення агресивної поведінки у дітей середнього дошкільного віку та розробці програми корекції агресивної поведінки дітей середнього дошкільного віку.

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка дошкільників.

Предмет дослідження: особистісні та соціально-психологічні причини виникнення агресивної поведінки у дітей середнього дошкільного віку та її корекція.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, порівняння, синтез, систематизація та узагальнення матеріалів наукових джерел з досліджуваної проблематики; емпіричні: бесіда, діагностичні методи; природний експеримент.

Теоретичне значення: теоретично дослідженні причини та особливості виникнення агресивної поведінки у дітей середнього дошкільного віку.

Практичне значення: можливість використання отриманих даних та розробленої програми корекції агресивної поведінки у професійній діяльності вихователів, керівників, психологів закладів дошкільної освіти з метою подолання проблеми агресивної поведінки дітей середнього дошкільного віку, підвищення педагогічної культури батьків, оптимізації взаємодії сім'ї та школи.

Галузь використання: заклади дошкільної освіти, позашкільні навчальні заклади для дітей.

АГРЕСІЯ, АГРЕСИВНІСТЬ, ДОШКІЛЬНА ОСВІТА, ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ, ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ, НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ, СЕРЕДНІЙ ДОШКІЛЬНИЙ ВІК

SUMMARY

Havryliuk N. S. Pedagogical Principles of Aggressive Behavior Correction of Middle-Aged Preschool Children

The qualifying work consists of an introduction, 2 chapters, a conclusion, a list of references (57 items, 8 of foreign origin), 7 addenda on 40 pages. The qualifying work volume is 91 pages long, 86 pages of them – main text. There are 10 illustrations.

The qualifying work reveals the problem of children's aggressiveness. Children aggressiveness is one of the most actual problems educators facing today. The research of preschoolers' aggressiveness is very important. In preschool age foundations of comprehensive personality development are laid. This is the time of active children socialization, formation and consolidation of behavioral acts, entering into culture, development of communication with adults and peers, awakening of ethical and aesthetic feelings. And further formation of comprehensively developed personality largely depends on the way children are brought up in the first years of life.

The research purpose: to research psychological problem of middle preschool age children's aggressiveness, to define the factors and peculiarities of middle preschool age children's aggressive behaviour and develop a program for correcting of middle preschool age children's aggressive behaviour.

The research tasks:

- to analyze theoretical approaches to the study of aggressive behaviour;
- to investigate psychological peculiarities of middle preschool age children's personality with aggressive behaviour;
- to identify factors that contribute to the emergence and formation of middle preschool age children's aggressive behaviour;
- to analyze psychological and pedagogical conditions, methods of correctional work with aggressive children;
- to develop a program for correction middle age preschoolers' aggressive behaviour.

The research object: aggressive behaviour of middle preschool age children.

The research subject: personal and socio-psychological causes of middle preschool age children's aggressive behavior and its correction.

Chapter 1 "Theoretical aspects of middle preschool age children's aggressive behaviour problem" clarifies the essence of aggression and aggressiveness; considers the main theories of aggression emergence; investigates psychological peculiarities of middle preschool age children's personality with aggressive behaviour; identifies factors that contribute to the emergence and formation of middle preschool age children's aggressiveness.

Chapter 2 "Correctional work with middle preschool aggressive children" presents methods for diagnosing of preschoolers' aggressive behaviour; contains analysis of psychological and pedagogical conditions, methods of correctional work with aggressive preschoolers; presents developed program for correction middle age preschoolers' aggressive behaviour.

The developed program can be used by educators, directors, psychologists in their professional activities at kindergarten in order to overcome the problem of middle preschoolers' aggressive behaviour; for improving the pedagogical culture of parents; for optimizing the interaction between families and kindergarten.

Key words: aggression, aggressiveness, preschool education, verbal aggression, physical aggression, educational institutions, middle preschool age.

ЗМІСТ

Вступ.....	8
Розділ 1. Теоретичні аспекти проблеми агресивної поведінки дітей середнього дошкільного віку.....	12
1.1. Теоретичні аспекти вивчення агресивної поведінки	12
1.2. Психологічні особливості проявів агресії в поведінці дітей середнього дошкільного віку	28
1.3. Чинники, які впливають на виникнення та формування агресивної поведінки у дітей середнього дошкільного віку.....	41
Розділ 2. Корекційна робота з агресивними дітьми середнього дошкільного віку.....	53
2.1. Методики діагностики агресивної поведінки дітей дошкільного віку.....	53
2.2. Аналіз психолого-педагогічних умов, методів, прийомів психокорекційної роботи з агресивними дітьми.....	68
2.3. Розробка програми з проведення корекції агресивної поведінки дітей середнього дошкільного віку.....	83
Висновки.....	90
Список використаних джерел.....	94
Додатки.....	100

ВСТУП

Дитяча агресивність є однією з найактуальніших проблем, яка стоїть перед педагогами сьогодення. Дослідження агресивності дошкільнят має дуже важливе значення. Адже основи всебічного розвитку особистості закладаються в дошкільньому віці. Це період активної соціалізації дитини, формування та закріплення поведінкових актів, входження в культуру, розвитку спілкування з дорослими та однолітками, формування моделей ставлення до себе та інших, пробудження етичних та естетичних почуттів. Подальший розвиток всебічно розвиненої особистості багато в чому залежить від того, як виховується дитина в перші роки життя.

Згідно Закону України «Про дошкільню освіту» держава:

- надає всебічну допомогу сім'ї у розвитку, вихованні та навчанні дитини;
- забезпечує доступність і безоплатність дошкільньої освіти в державних і комунальних закладах дошкільньої освіти у межах державних вимог до змісту, рівня й обсягу дошкільньої освіти (Базового компонента дошкільньої освіти) та обов'язкову дошкільню освіту дітей старшого дошкільнього віку;
- забезпечує доступну і безоплатну дошкільню освіту в державних комунальних закладах дошкільньої освіти дітям з особливими освітніми потребами з урахуванням особливостей їх інтелектуального, соціального і фізичного розвитку у тій формі, яка для них є найбільш зручною та ефективною;
- піклується про збереження та зміцнення здоров'я, психологічний і фізичний розвиток дітей.

Тому дедалі більшу увагу приділяють вивченню сутності агресії та агресивним проявам, а також профілактиці агресивності.

В сучасній психології проблему агресії висвітлювали у своїх працях С. Єніколопова, Л. Іванова, А. Налчаджян, Н. Ратінова, А. Реан, Т. Рум'янцева, І. Фурманов, О. Хренніков, В. Павелків, О. Бовть. Н. Алікіна, С. Єніколопов,

Л. Конишева, В. Степанов, В. Устінова підкреслювали деструктивний і ворожий характер цього явища.

М. Белей, Г. Васильєва, В. Ковальов, М. Левітов, Г. Ложкін, Є. Романін вивчали механізми виникнення агресивної поведінки пов'язанної з конфліктами. Емоційну сферу агресивних особистостей досліджували В. Вілюнас, Б. Додонов, К. Ізард, Д. Зільман.

Л. Божович, С. Максименко, В. Кузьменко, О. Реан, О. Смирнова, і В. Холмогорова, вважали, що певні внутрішні передумови, що сприяють подоланню агресії, формуються вже в дошкільному віці. У процесі засвоєння правил і норм вони можуть набувати соціально прийнятних моделей поведінки. Однак у деяких дітей розвиток агресії не тільки зберігається, а й розвивається і трансформується в стійкі риси особистості, які зберігаються протягом усього життя людини. Це знижує потенціал дитини та перешкоджає її особистісному розвитку.

Зазвичай обділеними педагогічною турботою залишаються діти, які найбільше потребують її. Найчастіше, це агресивні діти, які постійно відчують неповагу до себе в сім'ї, жорстокість, педагогічно занедбані діти, нерідко з фізичною та розумовою відсталістю. Цим дітям потрібна, насамперед, увага, емоційна турбота, психологічна та педагогічна допомога.

Виховання дитини багато в чому визначається впливом соціального оточення. Тому вивчення і корекцію особистісного розвитку необхідно проводити одночасно з корекцією впливу цього середовища (сім'я, ставлення до дитини в групі).

Проблема агресивної поведінки дошкільників залишається недостатньо вивченою у сучасній науці.

Представлені аспекти проблеми та відсутність наукових психолого-педагогічних розробок зумовили вибір теми: «Педагогічні засади корекції агресивної поведінки дітей середнього дошкільного віку».

Мета дослідження полягає у теоретичному та емпіричному дослідженні причин та особливостей виникнення агресивної поведінки у дітей середнього

дошкільного віку, розробці програми корекції агресивної поведінки дітей середнього дошкільного віку та обґрунтуванні її ефективності.

Відповідно до поставленої мети дослідження визначено такі завдання:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до вивчення психологічної проблематики агресивної поведінки.
2. Дослідити психологічні особливості особистості дітей середнього дошкільного віку із агресивною поведінкою.
3. Виявити чинники, які сприяють виникненню агресивних проявів у дітей середнього дошкільного віку.
4. Розробити програму корекції агресивної поведінки у дошкільників.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дошкільників.

Предмет дослідження – особистісні та соціально-психологічні причини виникнення агресивної поведінки у дітей середнього дошкільного віку та її корекція.

Для досягнення окресленої мети і вирішення завдань дослідження були використані наступні методи: теоретичні – аналіз, порівняння, синтез, систематизація та узагальнення матеріалів наукових джерел з досліджуваної проблематики; емпіричні: бесіда, анкета Г. Лавретьєвої та Т. Титаренко; методика самооцінки емоційних станів «Термометр»; методика отримання зворотного зв'язку «Їжачок»; методика «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковскі) (для визначення рівня агресії дошкільників); проективна методика «Малюнок неіснуючої тварини» (для визначення наявності агресії у дітей), «Тест руки» (Б. Брайклін, З. Піотровський, Е. Вагнер) (для діагностики агресії); опитувальники для батьків: «Тест батьківського ставлення» (А. Варга і В. Столін) на визначення типу батьківського ставлення до своєї дитини; для оцінки ефективності може бути також використана анкета для педагога «Критерії агресивності дитини»; природний експеримент (для дослідження причин виникнення агресивної поведінки у дошкільників та перевірки ефективності розробленої програми її попередження).

Теоретичне значення полягає у теоретичному та емпіричному дослідженні

причин та особливостей виникнення агресивної поведінки у дітей середнього дошкільного віку.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих даних та розробленої програми корекції агресивної поведінки у професійній діяльності вихователів, керівників, психологів закладів дошкільної освіти з метою подолання проблеми агресивної поведінки дітей середнього дошкільного віку, підвищення педагогічної культури батьків, оптимізації взаємодії сім'ї та школи.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Теоретичне вивчення агресивної поведінки

Дошкільне дитинство – найбільш відповідальний вік в силу насиченості сензитивними та кризисними періодами, інтенсивного формування всіх сторін особистості дитини. Тому і відношення до дитячої агресії повинно бути особливим. Головне те, що кожна дитина постає перед вибором: що допоможе їй побудувати нормальні відносини зі світом – агресія чи гуманність? Для дорослих, які знаходяться перед рішенням проблеми агресивності дітей, важливо знати відповіді на наступні питання:

- Які умови допомагають дитині прийняти правильне рішення?
- Якою мірою може змінити ситуацію з агресією гуманізація освіти? [30].

Дослідження в цій області тривають, але вже сьогодні очевидно, що найважливішим з цих умов є якість спілкування дорослого з дитиною. Одним з аспектів цього спілкування є сприйняття дорослим агресії дітей. Дорослий завжди може пояснити свою агресію: «Він мене розлютив», «Я стомився» і т.д.

А що для нас означає дитяча агресія?

Чи здатні ми проявити гуманність по відношенню до дитини взагалі чи вона призначена тільки для «правильних» дітей [17]?

Слово «агресія» латинського походження. Воно означає «наближатися, атакувати». В сучасному розумінні агресією вважається тип поведінки, спрямований на заподіяння шкоди кому-небудь безпосереднім або непрямим чином [6]. Агресія може виявлятися у різних формах: сварка, бійка, роздратування, негативізм, неприязнь, лайка, ненависть, підозрілість, крик, гнів, образа, злість, виклик, ворожість, напад, війна (рис. 1.1).

Рисунок 1.1. Форми виявлення агресії

Дослідники агресії мають різні точки зору на те, що вона собою представляє, та чи слід розглядати її як позитивне чи як негативне явище.

Е. Фром, вважаючи, що механізм оборонної агресії вмонтований в мозок людини та тварини та покликаний зберігати їх життєво важливі інтереси від загроз. Необхідно розрізняти агресію біологічну, адаптивну, сприяючу підтриманню життя, забезпечуючу індивіду, групі, суспільству можливість безпечності та розвитку, доброякісну від злорякісної агресії, не пов'язану зі збереженням життя, спрямовану на задоволення власних егоїстичних потягів [1].

Агресія в людині закладена біологічно. Цей механізм допоміг людям вижити серед більш пристосованих та сильних тварин. Вирішивши ці задачі, агресія не зникла, а по мірі розвитку людини та суспільства, потрапила під контроль соціальних норм та функцій.

До основних видів агресії відносяться фізична та вербальна агресія, яка може носити активний (за своєю ініціативою) чи пасивний (бути реакцією у відповідь на чийсь агресію), направлений (коли точно відомий об'єкт агресії) чи

ненаправлений (коли агресія виміщується на будь-якому об'єкті, який потрапив під руку) характер. При цьому спрямована агресія може бути прямою та непрямю (рис. 1.2).

Рисунок 1.2. Види агресії [46]

Також можна виокремити такі види агресії:

- ворожа агресія, спрямована на спричинення шкоди чи болю жертві;
- інструментальна агресія, яка сприяє задоволенню іншого («неагресивного») мотива, тобто спричинення шкоди не є метою агресивних дій, та вони мають іншу спрямованість (наприклад, агресія з боку хлопчика, який бажає покататися, на адресу власника велосипеда, хоча дитина прагне не стільки зробити боляче, скільки отримати велосипед);
  - імпульсивна, коли людина поводиться неконтрольовано, безоглядно, зазвичай пов'язана з відчуттям розчарування, ярості, страху;
  - випадкова, ненавмисна агресія;
  - аутоагресія, спрямована на себе, може виявлятися у самозвинуваченні, самоприниженні, нанесенні собі тілесних ушкоджень;
- прихована агресія, включає в себе різні форми поведінки, призначені для того, щоб помститися іншій людині, щоб та не розпізнала прихований гнів (наприклад, дитина може «дуться» та грати в мовчанку, виявляти впертість, не

реагувати на прохання, не виконувати завдання).

Якщо зупинитися на вербальній агресії, то на основі змісту висловлювання можна виділити наступні її види:

- відсіч у відповідь на агресію іншої людини;
- негативні відгуки та критичні зауваження;
- вираження негативних емоцій, наприклад, невдоволення у формі
- сварки, прихованої образи, недовіри, люті та ненависті; висловлювання думок та бажань;
- образи;
- погрози, примуси, вимагання;
- дорікання та звинувачення.

Хлопчикам, як правило, властиві відкриті, фізичні та прямі форми агресії, пов'язані з застосуванням сили. Для дівчат більш характерні закриті, вербально спрямовані, непрямі форми агресії (наприклад, поширення пліток, підбурювання) [6].

Провідними ознаками агресії можна вважати такі її прояви, як виражене прагнення до домінування над людьми та використання їх у своїх цілях, тенденцію до руйнування, направлення на причинення шкоди оточуючим людям, схильність до насилля (причинення болю).

Найбільш розповсюдженими цілями агресивної поведінки є:

- спричинення болю жертві, її страждання;
- помста за перенесене страждання;
- спричинення шкоди;
- домінування, влада над іншою людиною;
- отримання матеріальних благ (наприклад, грошей, іграшки);
- афективна розрядка, розв'язання внутрішнього конфлікту;
- самоствердження (підвищення самооцінки, збереження самоповаги);
- захист від реальної та уявної небезпеки, від страждання;
- відстаювання автономії та свободи;
- завоювання авторитета в групі однолітків;

- видалення перешкод на шляху до задоволення потреб;
- привертання уваги.

В структурі агресивної поведінки виділяють кілька взаємопов'язаних рівнів:

- поведінковий (агресивні жести, висловлювання, міміка, дії);
- афективний (негативні емоційні стани та почуття, наприклад, гнів, злість, лють);
- когнитивний (неадекватні уявлення, упередження, расові та національні установки, неадекватні очікування);
- мотиваційний (свідомі цілі чи несвідомі агресивні прагнення) [1].

В соціальному середовищі рівень агресії визначається ступенем соціалізації та етнокультурними нормами, вимогами, установками.

Виокремлюють кілька теорій виникнення агресії (рис. 1.3).

Рисунок 1.3. Теорії виникнення агресії

Теорія потягів (психоенергетична модель). Представники цієї теорії – З. Фрейд, А. Адлер, Е. Фром та ін. У 80% дітей в віці від полутора до двох років, як у хлопчиків, так і у дівчаток, спостерігається агресивна модель поведінки – вони чіпляються, кусаються, деруться. З четвертого року життя у дівчаток ця модель поведінки спостерігається рідше. Фахівці в області етології вважають, що це даний природою мисливський інстинкт. Цей інстинкт лежить в основі самооборони та самозбереження в конфліктах. Таким чином агресивна поведінка закладена в нас природою і є нашою біологічною основою.

Теорія навчання (А. Бандура, А. Гросс, А. Реан, І. Фурманов). Діти можуть

перейняти агресивну поведінку від батьків як моделі та включено у свій поведінковий репертуар.

Глибинно-психологічна теорія (М. Кляйн) – травматичний досвід у дитинстві вносить дисгармонію у систему емоційної регуляції і створює неадекватні схеми соціальної перцепції, підозріле та вороже ставлення до оточуючих, бажання заподіяти шкоди тому, хто сприймається як джерело власного невдоволення.

Теорія розчарування (Дж. Доллард і Н. Міллер). Не тільки страх та приниження можуть породити агресію та викликати застосування сили. Причиною може бути і загальне розчарування у повсякденному житті.

Розчарування зазвичай визначається як наслідком неможливості здійснити дію, як очікувалося. Розчарування та пов'язані з ним проблеми відчуття власної цінності здатні породити лють, злість та бажання помститися. В цьому сенсі агресивність служить заспокійливим засобом для високих рівнів фрустрації [24].

Ступінь тяжкості агресивних проявів можна визначити за наступними критеріями:

- частота та легкість їх виникнення, чим складніша афективна патологія, тим

- більш можливостей виникнення фрустраційних ситуацій;

- ступінь неадекватності агресії тій ситуації, в якій вона виникає – агресивні

дії можуть бути спровоковані певними обставинами, однак їх вияв та форма можуть не відповідати причинам, які їх спровокували; в найбільш грубих випадках знайти причину виникнення агресії, яка виглядає цілком неадекватною формою реагування на ситуацію стає дуже важко;

- фіксованість на агресії - у ряді випадків виникла ситуативна реакція може

закріплюватися і закріплювати стійкі потяги до агресивних дій, що призводить до серйозної дезадаптації дитини та її взаємодії з оточуючими. Це викликає негативні реакції з боку оточуючих та, в свою чергу, ще більше

зміцнюю ситуацію фрустрації, провокуючу знову і знову агресію дитини;

- ступінь напруження в агресивних діях – в ряді випадків дитину можна відволікти від агресії, переключити на заміщувальну конструктивну діяльність; в інших більш тяжких випадках – дитина настільки поглинена безпосередньо самим переживанням вчинюваної агресивної дії, що в цей момент недоступна контакту, та будь яке втручання оточуючих посилює її моторне та ефективне напруження, гнів, лють;

- форма агресії – в більш легких випадках агресія виражається вербальною (більш соціолізованою) формі, в більш тяжких – це виявлення фізичної ауто- та гетероагресії, які можуть представляти реальну небезпеку як для самої дитини, так і для оточуючих;

- ступінь усвідомлюванності агресивних дій – проблема в том, що з одного боку, усвідомлення дитиною своїх агресивних проявів говорить про великі можливості її особистісного розвитку; однак сформовані агресивні установки дитини можуть стати ще однією перешкодою до її соціалізації та вимагають спеціальних тривалих психокорекційних впливів [1].

При нормальному ході розвитку дитина в дошкільному віці переходить до засвоєння правил соціальної взаємодії та кооперації, у неї виникає потреба в соціальній відповідності, вона набуває здатності переступити егоцентризм свого сприйняття та відчуття, здатність до співпереживання, підвищується продуктивність поведінки, свідомості цілей.

На щастя більшість дітей не схильна до застосування насилля чи вчинення злочинів, оскільки існують захисні фактори, які уберігають дітей від розвитку порушення соціальної поведінки.

Для дитини певним захистом від ризику розвитку порушення соціальної поведінки є:

- врівноважений темперамент в поєднанні з позитивним та дружнім настроєм, гарний настрій;
- відсутність антидіуретичного гормону в організмі;
- розвиток інтелектуальних здібностей в поєднанні з хорошим робочим

настроєм та поведінкою в дитячому садку;

- турботливе, добросердечне відношення та підтримка з боку хоч би одного з батьків;
- чітко відрегульований розпорядок дня, правильний режим харчування та сна та розуміння дитиною того, що про неї піклуються та знають, коли, де і з ким вона буває і чим займається;
- налагоджений добрий контакт з кимось з дорослих поза сім'єю – сусідкою, бабусею, вихователем і т. д.;
- дружба або приятельські відносини з «непроблемними» ровесниками.

Можна розділити ці захисні фактори на дві області:

- область схильності (врівноважений темперамент, позитивний настрій на навчання, здорове честолюбство, бажання вчитися, пізнавальний інтерес, здатність концентрувати увагу, добрі інтелектуальні здібності);
- область стабільних добросердесних відносин (люблячі батьки, добрі відносини з прихильними дорослими поза сім'єю, встановлені контакти з позитивними ровесниками, в яких немає порушення соціальної поведінки і які демонструють правильний зразок поведінки, контролюють поведінку один одного та дарують одне одному почуття взаємоповаги та готовності допомогти).

Область стабільних добросердесних відносин залежить в основному від сім'ї. Область схильності мало піддається впливу вихователів, але дуже важливе їх турботливе відношення до дитини, при якому дитина відчуває повагу, знаходиться під контролем, цілеспрямована, знає, чого від неї очікують. Таке відношення покращує настрій дитини. Добрий зразок поведінки може стимулювати бажання вчитися, бути найкращою умовою для підготовки до навчання у школі та сприяти зниженню фрустрації [29].

Дитина дошкільного віку – створіння переважно емоційне. Емоції грають важливу роль в житті дітей: допомагають сприймати дійсність і реагувати на неї. Виявляючись в поведінці, вони інформують дорослого про те, що дитині подобається, сердить або засмучує його. Особливо це актуальне в дитинстві, коли вербальне спілкування не доступне. По мірі того, як дитина зростає, його

емоційний мир стає багатше і різноманітніше. Від базових (страху, радості і інш.) він переходить до більш складної гамми почуттів: радіє і гнівається, захоплюється і дивується, ревнує і сумує. Міняється і зовнішній вияв емоцій.

Характеристики емоційної сфери дитини слугують основними показниками його психічного розвитку в нормі і при різних родах відхилення. Часто спостерігається в колі дорослих тенденція спрощувати процес включення дитини в світ соціальних відносин, розуміти дошкільне дитинство як вік безтурботності та безмежного оптимізму. Це тісно пов'язано з тим, що дорослий позбавляє дитину права на негативні емоції чи форми поведінки (гнів, страх, агресія і т.п.). І замість того, щоб навчити дитину конструктивним способам вираження та подолання станів, які дитина відчуває, накладає на них заборони та обмеження. При такому підході до дитячих емоцій, де на перше місце виходить пригнічення небажаних хвилювань дитини, різко підвищується ризик порушень нервово-психічного розвитку дітей та їх подальшої соціалізації в цілому.

Чим сильніше емоційне неблагополуччя дитини, тим ймовірніше можливість виникнення ситуацій, труднощі взаємодії із зовнішнім світом. Дитина стає малоконтактною, тривожною, або, навпаки, стає агресивною і запальною. Якщо бути послідовно об'єктивним необхідно розділяти поняття «агресія» та «агресивність» (рис. 1.4):

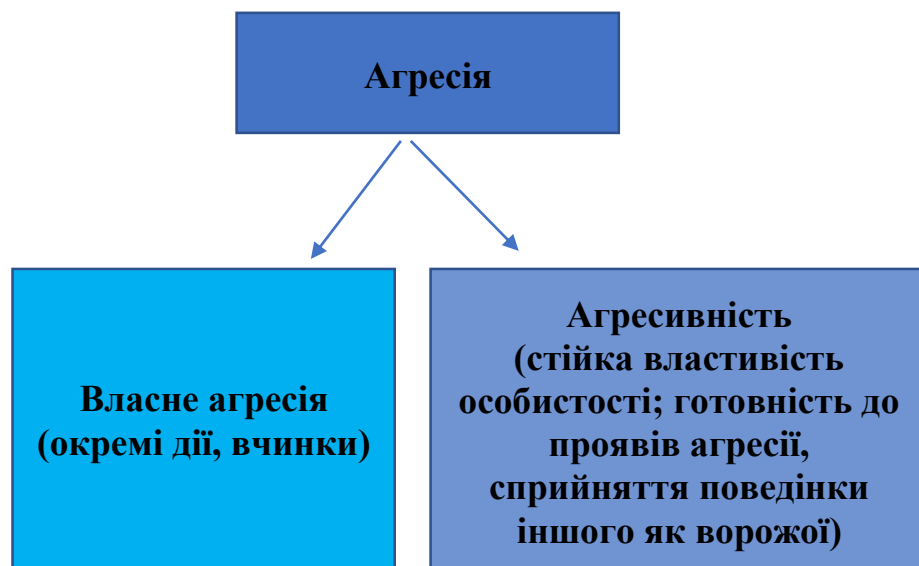

Рисунок 1.4. Поняття агресії та агресивності [46]

- під агресією розуміють індивідуальну чи колективну поведінку, дію скеровану на заподіяння фізичної, психологічної чи матеріальної шкоди іншим людям;

- агресивність може бути визначена як відносно стійка риса особистості, яка виявляється у готовності до агресивної поведінки.

Агресивність як особистісна риса входить до групи таких якостей, як ворожість, озлобленість, недоброзичливість, схильність до конкурування. В сучасній психології вважається вже загальноприйнятим, що можлива агресія без агресивності, але агресивність, як правило, шукає, як правило, вихід в агресивних діях.

Агресію дошкільників можна розглядати в двох основних варіантах:

- коли агресивні дії дитини носять ситуативний, вибірковий характер і не відносяться до відхилень формування особистості;

- коли агресивні дії набувають генералізованого, малодиференційного характеру, становляться ведучою (чи однією з основних) формою поведінки та являються свідченням порушення формування особистості дитини [6].

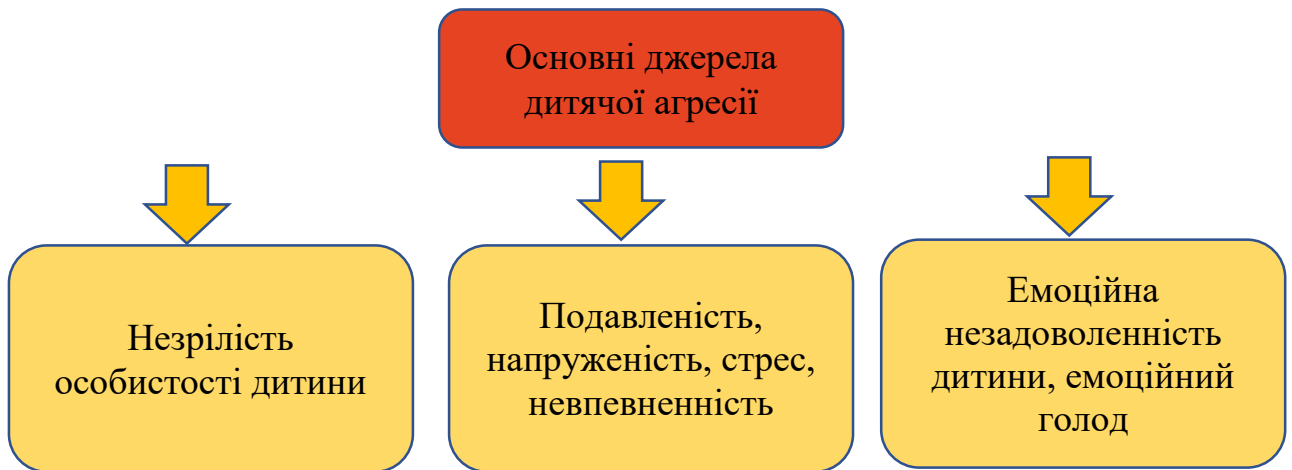
3. Матейчик виокремлює 3 основних джерела дитячої агресії (рис. 1.5).

Перше джерело – це незрілість особистості дитини, та агресивна бешкетність, яка відображає запас в дитячому організмі, яка розряджається «нецивілізовано», «асоціально», тобто в дикій формі, для досягнення яких-небудь негайних миттєвих цілей. Наприклад, якщо у хлопчика немає можливості штовхати м'яч, вона буде штовхати інших дітей.

Друге джерело - подавленість, напруженість, стрес, невпевненість. Агресія в данному випадку – нецивілізований, асоціальний захист від почуття тривоги;

Третє джерело – емоціональна незадоволеність дитини, емоційний голод, який приводить до замінників на більш низькому рівні поведінки. Наприклад, діти, які страждають від емоційного голоду, можуть знаходити задоволення в ненажерливості, в замкнутості на собі та своїх хвилюваннях, іноді – у заподіянні болю іншому без розбору і без причин. Мучання тварин, знущання

над іншими дітьми допомагають їм віднайти внутрішню рівновагу [17].

Рисунок 1.5. Основні джерела дитячої агресії [17]

Діти поводять себе безпосередньо і якщо батьки вироблять у себе звичку спостерігати за хвилюваннями своєї дитини, дослуховуватися до її слів, вони завжди будуть в курсі того, що з нею відбувається і чому вона себе так поводить. Аналіз хвилювання дозволяє виявити дійсне положення дитини в житті, статус в групі, її потреби, прагнення, наміри в їх складному переплітінні з можливостями їх задоволення. Одна дитина агресивна тільки тому що їй тяжко весь час зображати «пай-хлопчика» перед дорослими. В їх присутності вона поводить себе жорстко встановленим чином: посміхається, ввічлива. Це емоційне напруження, викликане нав'язаним їй статусом, та проривається в ситуаціях, коли дорослих немає поруч, та дитина «відводить душу» на однолітках: дражнить дівчат, провокує на драку товаришів. Інший агресивний тому, що насправді всього боїться. Наприклад, незнайомих дітей, того, що його може розлюбити мама, - та за допомогою капризів намагається перевірити за кількістю та якістю зроблених йому поступок, люблять його чи вже ні.

На соціалізацію агресії впливають два основних чинники:

- зразок відносин і поведінки батьків;
- характер підкріплення агресивної поведінки зі сторони оточуючих.

Р. Сирс, Е. Маккобі, К. Левін в своєму дослідженні також виявили два головних чинники, що визначають можливий розвиток агресивності в поведінці

дитини:

- поблажливість, тобто міру готовності батьків прощати вчинки, розуміти і приймати дитину;
- суворість покарання батьками агресивних проявів дитини [3].

На становлення агресивної поведінки великий вплив має характер покарань, які звичайно застосовують батьки у відповідь на вияв гніву у свого чада. У таких ситуаціях можуть бути використані два полярних методи впливу: або поблажливість, або суворість. Агресивні діти однаково часто зустрічаються і у дуже м'яких батьків, і у понадміру суворох. Батьки, суворо караючі агресивність у своїх дітей, всупереч своїм очікуванням, не усувають цю якість, а, навпаки, зрощують його, розвиваючи в своєму синові або дочці надмірну агресивність, яка буде виявлятися навіть в зрілі роки. Адже всім відомо, що зло породжує тільки зло, а агресія – агресію. Якщо ж батьки зовсім не обертають уваги на агресивні реакції своєї дитини, то він дуже скоро починає вважати, що така поведінка дозволена, і одиночні спалахи гніву непомітно переростають в звичку діяти агресивно. Тільки батьки, які уміють знаходити розумний компроміс, «золоту середину», можуть навчити своїх дітей справлятися з агресією.

М. Раттер зазначає, що з точки зору прогноза поведінки дитини в майбутньому можна вважати несприятливими психологічними особливостями особистості та поведінки агресивних дітей такі виявлення, як агресивність по відношенню до незнайомих людей та особам, що володіють авторитетом, імпульсивність, неслухняність в дитинстві, самовпевненність та брак уваги до почуттів оточуючих, відсутність очевидної реакції на похвалу та заохочення, серйозне відставання в засвоєнні шкільних знань (в тому числі специфічна затримка читання).

В психології існує думка, яка пов'язує агресію з мотивом домінування. І дійсно, кожен з нас неодноразово в житті спостерігав, починаючи з дітей, як, намагаючись зберігти першість у ситуації, люди нерідко домагаються своєї мети достатньо агресивними засобами. Однак і в цьому випадку ми не можемо сказати

про дитину, яка проявляє схильність до домінування у відносинах, що вона неодмінно буде агресором. Забезпечити собі увагу оточуючих, почуття своєї першості в ситуації можна різними способами, велика частина яких є в арсеналі цивілізованої людини – позитивні: допомогти, виявити ініціативу, від якої виграють усі, взяти на себе відповідальність. Стрижень зрілої особистості – її духовна орієнтація та направленість. Важливо вже на перших етапах розвитку малюка правильно налаштуватися на нього та знайти такі форми спілкування з ним, які забезпечували би добре самопочуття, позитивну самооцінку та доброзичливе відношення до оточуючих, бажання чинити так, як потрібно [17].

По мірі розвитку системи відносин, в яку залучена підростаюча дитина, в результаті соціалізації діти вчаться контролювати свої агресивні імпульси, що необхідно для життя у суспільстві. З віком діти починають більш витончено розуміти інших. Вони стають краще здатними координувати та інтегрувати психологічні та моральні елементи, сприяючи виникненню більш нюансованих і складних моделей морального розуміння [52]. Це призводить до певних трансформацій агресивних проявів на протязі життя, переходу від більш примітивних та переважно фізичних дій, пов'язаних з нанесенням безпосередньої шкоди іншому, до вербальної (мовної, словесної), символічної непрямої агресії. Агресію можна спостерігати вже у немовлят та в ранньому дитинстві: більшість матерів не здивується, коли їх дитина б'ється, брикається, кусається, щипки і т. д. Така поведінка неприємна для оточуючих, але разом з тим на протязі тривалого періода життя дитини не сприймаються як ненормальні прояви. Що стосується дорослих, то спостереження показують: багато людей залишаються доволі агресивними і в зрілому віці, але вчаться проявляти агресію більш тонко, через словесне ображення, прихований примус, завуальовані вимоги та інші тактичні прийоми. При цьому практика пропонує доволі численні приклади того, що в суспільстві достатньо дорослих, поведінка яких мало змінюється в процесі соціалізації, - їх агресивні імпульси часто знаходять вихід у фізичному насиллі.

Ніяка інша поведінка так не дратує людей і не дезадаптує дітей як

агресивна. Це одне з небагатьох станів, коли батьки намагаються привести дитину до фахівця як можна раніше. Агресивність проявляється в широкому діапазоні від різких висловлювань до фізичних дій, являє собою той рідкий випадок, коли хвора дитина викликає замість співчуття загальне роздратування та нерідко – агресію у відповідь, навіть з боку фахівців.

Агресивність вважається розладом поведінки і потребує медичного втручання в тому випадку, коли надмірна забіякуватість, хуліганство, жорстокість по відношенню до людей, тварин, руйнування власності, лживість, незвичайно часті та тяжкі спалахи гніву чи постійне відверта неслухняність тривають не менше пів року.

Агресивні діти – один із самих малокерованих контингентів хворих, які погано піддаються терапії. Перше місце в терапії належить медикаментозній, біологічній терапії. Однак і психокорекційні методи тут грають вельми важливу роль, тому що без них адаптація дитини до оточуючого соціального середовища неможлива.

Головною відмінною рисою агресивних дітей є їх відношення до однолітка. Інша дитина виступає для них як противник, як конкурент, як перешкода, яку треба усунути. Агресивна дитина має упереджену думку про те, що вчинками навколишніх керує ворожість, він приписує іншим негативні наміри і зневагу до себе.

Всіх агресивних дітей об'єднує одна загальна властивість – неувага до інших дітей, нездатність бачити і розуміти їх почуття.

Для вирішення проблеми дитячої агресії необхідно дати відповіді на питання:

- Чи зрозуміло нам, як сприймала дитина ситуацію?
- Яку свою проблему дитина намагалася вирішити за допомогою агресії?
- Чи отримуємо ми гарантію, що дитині завтра «не повадно» буде вести себе знову агресивно?

Стандартні педагогічні рішення ніколи не відображають індивідуальність дитини та всі тонкощі конкретної педагогічної ситуації і, в наслідок цього, не

можуть бути ефективними. Виникає порочний круг: загострення агресивної поведінки відзначається саме в періоди кризисів особистісного розвитку, в періоди найбільшої емоційної нестабільності дитини, і чим більш схильні дорослі просто придушувати дитячу агресію, тим більше невирішених проблем у дитини, тим вище ймовірність агресії на наступних періодах розвитку.

Психологічна ціль визначається в процесі поведінкового аналізу агресивних дітей, включаючого наступні моменти:

- ситуація, в якій вперше мале місце агресивна поведінка;
- ситуації, в яких агресивна поведінка проявляється в теперішній час;
- люди, в присутності яких проявляється агресивна поведінка;
- що звичайно передує агресивній поведінці (які запускають механізми);
- наступні події (стани, думки, дії);
- реакція оточуючих;
- що виключає данна поведінка (коли та завдяки чому його не буває);
- відношення до агресивної поведінки самої особистості.

Серед причин, що провокують агресивність дітей, виділяються наступні:

- залучення до себе уваги однолітків;
- ущемлення достоїнств іншого з метою підкреслити свою перевага;
- захист і помста;
- прагнення бути головним;
- необхідність оволодіння бажаним предметом.

Частіше за все агресія викликається словами та поступками, тобто має соціальний контекст. Негативні емоції, визвані образою чи перешкодою, ведуть до агресивних намірів. Чим вище рівень фрустрації, тобто переживання невдачі, образи, чим неочікуваніша перешкода, тим сильніша агресія постраждалого.

Найбільш сильною детермінацією агресії є провокація. Звинувачення, глузування, знуцання пробуджують інтенсивний гнів. Люди звичайно відповідають на атаку контратакою. Помста служить не тільки самозахистом, а і засобом не втратити свою гідність, особливо в очах оточуючих. Нерідко тільки припущення о ворожих намірах визиває агресію у відповідь [17].

Задачі психологічного розвитку особистості у відношенні агресії можна сформулювати наступним чином:

- навчитися розпізнавати агресивні імпульси та почуття;
- намагатися виражати їх адекватними та безпечними способами;
- вміти перерозподіляти агресію в позитивні форми активності.

У відповідності з цим основними завданнями вихователя при роботі з агресивними дітьми є:

- розвиток уміння виражати свої емоції в соціально прийнятній формі;
- розвиток уміння розуміти стан іншої дитини;
- навчання ауторелаксації та способам зняття напруження;
- розвиток навичок спілкування та формування позитивного самосприйняття на основі особистісних досягнень (рис. 1.6).

Рисунок 1.6. Завдання вихователя в роботі з агресивною дитиною [40]

Таким чином психологічна допомога агресивним дітям повинна бути спрямована на пошук та визначення конкретних способів її адаптації до існуючих умов її життя, передусім в сім'ї, дитячому садочку, серед однолітків.

Ці способи повинні відповідати наступним вимогам: не утискати насущні інтереси дитини та інших дітей, сприяти нормалізації та оздоровленню мікросоціальної, сімейної сфери, в якій формується її особистість [17].

1.2. Психологічні особливості проявів агресії в поведінці дітей середнього дошкільного віку

Агресія як форма поведінки зустрічається у значної кількості дітей в ранньому дитинстві.

Як підкреслюють багато експертів, агресивна поведінка у дітей у віці трьох-п'яти років зумовлена біологічними факторами (незрілістю лобної доли мозку) та слабою соціалізацією особистості, відсутністю більш складних конструктивних комунікативних навиків. Соматичні та мозкові захворювання також можуть сприяти появі агресивних якостей.

Навчитися регулювати афективні та поведінкові імпульси є основним адаптивним «завданням» у ранньому дитинстві. Таким чином, маленькі діти часто зазнають труднощів із контролем агресивних імпульсів, але ці труднощі, як правило, з часом минають у міру розвитку в дитини більш високого рівня саморегуляції [54].

Трирічні діти ще не вміють правильно висловлювати свої емоції та почуття і намагаються зробити це за допомогою агресії. Дитина не може сказати про свої потреби, оскільки мовленнєві навички ще не розвинуті. У такий спосіб вона намагається донести інформацію. Дитина може кидати іграшки, якщо їй нудно, бити батьків, інших дітей або вихователів, якщо вона чимось незадоволена або хоче привернути увагу. Вона не знає, як це зробити іншим способом.

У цей період відбувається криза трьох років. Під час цієї кризи можуть виникати конфлікти, дитина може лаяти матір, іграшки, запропоновані в невідповідний момент, вона може їх розламати зі злістю, відбуваються зміни в емоційно-вольовій сфері, що свідчать про підвищення самостійності та

активності дитини. Батьки і вихователі відмічають любиму фразу в цьому віці: «Я сам». Феномен «Я сам» означає не тільки виникнення зовні помітної самостійності, але і одночасне відокремлення дитини від дорослої людини.

Трьох-чотирьохрічні діти ще не здатні контролювати свої емоції та регулювати свою поведінку за допомогою соціальних норм і добровільних зусиль. Їм бракує досвіду, і вони не можуть передбачити наслідки. Дитина бурхливо виражає своє невдоволення, не піклуючись про те, як вона при цьому буде виглядати в очах навколишніх. Вона починає плакати і кричати, кидається на підлогу... Батьки соромляться такої поведінки своїх дітей. Вони намагаються «битися» за перемогу за допомогою лайки, криків, ударів тощо. У результаті такої «битви» агресивність дитини ще більше зростає.

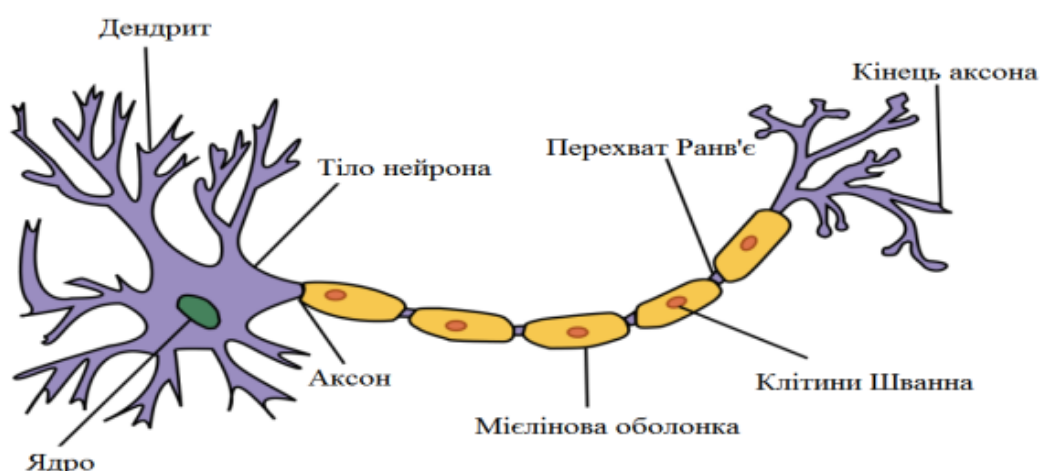
У дитини поступово розвивається здатність контролювати бурхливі та різкі прояви емоцій: п'ятирічна дитина, на відміну від дворічної, вже здатна не показувати страх або сльози. Вона вчиться не тільки значною мірою керувати вираженням своїх емоцій і «вдягати» їх у культурно прийнятні форми, а й свідомо використовувати їх для спілкування та впливу на інших людей.

В момент агресії важливо, щоб батьки або вихователі чітко окреслили межі дозволеного та правильно реагували на дитячу агресію. Важливо, щоб батьки навчили дитину розуміти свої емоції та керувати гнівом. Треба проговорювати з дитиною, що вона зараз відчуває. Для дітей від трьох років добре працює тайм-аут. Потрібно зупинити дитину та сказати їй, наприклад: «Я розумію, ти зараз сердишся (приєднатися до її емоцій), давай ти підеш у кімнату, заспокоїшся, і тоді ми з тобою поговоримо». Це потрібно для того, аби навчити дитину зупиняти імпульси. Якщо цей етап виховання втрачено, дитина виростає із закріпленою моделлю поведінки й може бити вже не тільки батьків, але й інших дітей.

Пульт управління людськими імпульсами – лобова частка, яка до чотирьох-п'яти років дозріває певною мірою, тоді діти вже можуть керувати своїми емоціями та розуміти, що якась їхня дія може не схвалюватися. Однак діти не можуть контролювати свої імпульси поки не відбудеться мієлінізація

нервових волокон.

Можна уявити, що нервові волокна – це дрiт. Дрiт має власну захисну оболонку. У нервових волокнах ця «оболонка» утворюється поступово та хаотично. Коли нервові волокна покриті мiєліною оболонкою, iмпульс передається швидше. У мiсцях, де немає мiєлінізації, iмпульс проходить повiльніше. Таким чином, там, де присутня мiєлінізація, ми здатні контролювати себе. Там, де її ще немає, малюк не може проконтролювати себе та свою поведiнку (рис. 1.7).

Рисунок 1.7. Мiєлінова оболонка нервового волокна [15]

Лобна кора (префронтальна кора) дозрiває найдовше. А лiмбiчна система мозку, яка вiдповiдає за емоцiї, практично одразу зрiла. Лобну кору ще називають «неокора». На вiдмiну вiд лiмбiчної дiлянки мозку, неокора – це новiтня система контролю, яка дозрiває поступово й вiдповiдно до вiку (рис. 1.8).

iнакше кажучи, у вiцi двох-трьох рокiв дитина фiзiологiчно не здатна проконтролювати свої iмпульси, а у вiцi чотирьох-шести рокiв вона вже частково може це робити. У чотири-п'ять рокiв дитина вже здатна слiдувати загальноприйнятим правилам i контролювати свої емоцiї, з огляду на соцiальнi норми. Вона розумiє, як можна себе вести, а як не можна. Наприклад, якщо у дитини без дозволу взяли її iграшку, замість того, щоб вiдразу накинутися з кулаками, може сказати: «Це моя iграшка. Поклади її на мiсце. Менi не подобається, коли мої речi беруть без дозволу».

Рисунок 1.8. Префронтальна кора та лімбічна система дитини [19]

У віці від чотирьох до п'яти років надмірна імпульсивність вже не відповідає віку. Якщо така поведінка проявляється в різних середовищах: удома, в садочку, на дитячому майданчику – якщо дитина може вдарити іншу дитину, батьків або штовхнути чужого дорослого, це може бути ознаками РДУГ (розлад дефіциту уваги та гіперактивності). У такому разі краще звернутися до дитячого психіатра. А якщо така поведінка спостерігається тільки вдома, а в садочку це золота дитина, то, найімовірніше, йдеться про труднощі виховання. Це означає, що були пропущені виховні моменти. Дитину не змогли вчасно навчити будувати кордони, контролювати власні імпульси, управляти гнівом.

Якщо дитина чотирьох-п'яти років б'ється, причиною такої поведінки є наслідки невстановлених кордонів на ранньому етапі виховання. Наприклад, у віці одного року дитина смикала за волосся чи била маму, бабусю, інших дорослих, які не реагували на це, мовляв, «дитина ще маленька». Дорослі не встановлювали кордони й відповідно така поведінка закріпилася. Для дитини це

стало звичним способом зняття напруги. Дитина відчуває незадоволення своєї потреби та б'є. Для них це вже автоматизований спосіб вираження емоцій.

У такому разі по-перше потрібно створити паузу і пояснити, що так робити не можна. А якщо агресія спричинена до іншої дитини, потрібно відвести дитину в сторону та проговорити, що вона зараз відчуває. «Ти зараз хотів пограти цією іграшкою, так?», «Ти зараз відчуваєш злість?» Важливо бути поруч з дитиною та проговорити її емоції. Важливо легалізувати дитині її емоції та підібрати правильну форму їх вираження. Якщо дитина зробила іншій дитині боляче й вона плаче, треба підійти врегулювати цю ситуацію та допомогти дитині вибачитися. Не треба сварити дитину при людях. Якщо така поведінка дитини закріплюється, батькам важливо зрозуміти імпульси своєї дитини і прийняти те, що їхня дитина така. З годою стане легше, але зараз вона імпульсивна. Якщо ми сваримо дитину при всіх, коли вона когось вдарила, це призводить до того, що дитина починає думати, що не зробила щось не так, а що вона якась не така. Дитина починає думати, що вона погана. Це закріплюється за особистістю. Часто це призводить до того, що дитина замикається або пригнічує свою агресію й уникає контактів з однолітками.

Треба допомогти дитині впоратися зі своїми емоціями. Для цього можна використовувати ігри. Це може бути фізична вправа, наприклад, батьки чи вихователі можуть кидати разом із дитиною важкий м'яч або, наприклад, напружуватися і різко розслаблятися. Цю агресію потрібно кудись спрямувати. Якщо повторювати цей метод, дитина врешті-решт навчиться контролювати свій стан. Вона розумітиме, що зараз злиться, і замість того, щоб ударити, може піти покидати м'яч.

Оскільки мієлінізація мозку відбувається хаотично, тому дітям доводиться постійно адаптуватися до нових функцій мозку. Дитина вже розуміє, що тут вона може щось зробити, а тут – ні, але їй важко повноцінно контролювати всі свої дії.

Тому найлегший і найпростіший спосіб щось донести – імпульсивно відреагувати. Тому найпростіший і найлегший спосіб повідомити про щось -це

імпульсивна реакція. Маленькі діти б'ються не тому, що хочуть заподіяти біль, а тому що вони ще не знають наслідків і не знають іншого способу задоволення своїх потреб. Це не маніпуляція, а спосіб донести інформацію до батьків, вихователя, оточуючих.

Діти б'ються, бо хочуть уваги, діти зляться, бо батьки не дозволили їм щось зробити, тому вони висловлюють свої почуття ударом, щипанням, кусанням. Це нормально. Діти - не роботи, у них багато емоцій, просто вони ще не вміють їх контролювати. Вони не можуть постійно відчувати тільки хороші емоції, і це теж нормально. Дорослі теж відчувають розчарування, коли в них щось не виходить, але в них є фізіологічна здатність контролювати це.

У віці чотирьох-п'яти років дитина починає освоюватися в соціумі. Вона перевіряє, досліджує те, як її поведінка впливає на інших людей, в тому числі і на батьків. Як вже зазначалося раніше, цей етап розвитку особистості дитини стає важливою можливістю сформувати свій власний погляд на навколишній світ. Це супроводжується направленістю на себе, недостатню чутливістю до думки та почуттів інших.

Якщо дії дитини не завдають шкоди іншим, можна дати їй можливість вибудувати межі свого «Я». Слід розуміти, що це не означає всездозволеність. Потрібно чітко дати зрозуміти дитині, що можна, а що ні. Як вона може висловлювати свою злість (словами), а як не може (фізично) [49].

Психоаналітичні дослідження свідчать о частих нападах гніву у малюків, особливо у ситуаціях, коли їх потреби недостатньо враховуються. Наприклад, деякі маленькі діти, бажаючи зберегти материнську любов, схильні проявляти жорстокість по відношенню до новонародженому брату чи сестрі [4].

Перехід до дитячого садка має важливі наслідки для майбутніх досягнень і психосоціальних результатів [51].

Адаптуючись до вимог дитячого садочка, малюки можуть обзиватися, щипатися, плюватися, битися, кусатися. Причому ці дії здійснюються без розбору, імпульсивно, неусвідомлено та відкрито. Пасивним проявом агресії у цьому віці вважається негативизм, упертість, відмови (говорити, їсти), кусання

нігтів, губ. Пік аресивності дітей приходить на вік трьох років.

Специфікою дошкільного віку є зміна соціальних умов (соціальної ситуації розвитку), в яких живе дитина. Вона стає більш самостійною, підвищуються вимоги з боку дорослих, змінюється система взаємовідносин з однолітками, так і з дорослими. Починається внутрішній конфлікт між своїми бажаннями, потребами бути як «великий» і недоліком фізичних і психічних можливостей. Виникає кризова ситуація, що має декілька особливостей (по Л. Виготському):

- негативізм (дитина відмовляється виконувати вимоги дорослих);
- упертість (дитина наполягає на власних вимогах і рішеннях);
- норовистість (дитина протестує проти порядків, існуючих в будинку);
- свавілля (виявляється в прагненні відділитися від дорослих);
- знецінення дорослих (мати може почути від дитини, що вона «дурна»);
- протест-бунт (дитина часто свариться з батьками).

Вихід із цієї кризи полягає в ініціюванні нових видів діяльності, що дають змогу дитині діяти самостійно, і в побудові системи соціальних відносин, які сприяють розвитку особистості [27].

У дошкільному віці дитина намагається встановити нові, більш зрілі форми відносин з навколишніми. Дитина намагається самоутвердитися.

Також у дитини формується емоційна реакція на похвалу, яка лежить в основі формування самооцінки, відношення до самого собі, своїм якостям.

Дошкільнята всі ще залишаються безпосередніми і імпульсивними. Емоції, які вони випробовують, легко прочитуються на обличчі, в позі, жести, у всій поведінці. Емоційний фон може бути позитивним або негативним.

Для формування позитивної самооцінки важливо допомогти дітям зрозуміти, що вони можуть досягти своїх цілей навіть у разі невдачі. Необхідно частіше говорити дитині, що вона «може», «здатна», «уміє», тоді дитина навчиться довіряти собі.

Діти дошкільного віку відкривають для себе світ взаємовідносин, різні види діяльності та суспільні функції людей.

У дошкільному віці народжується рольова гра, яка стає ведучою

діяльністю. Рольова гра, зростаючи з реальних соціальних відносин, грає велику роль в процесі соціалізації дитини, оскільки в ній вона освоює соціальні ролі, вчиться виконувати різні соціальні функції, вчиться спілкуватися, співробітничати, стає на точку зору іншого.

Основними психологічними утвореннями, на які спираються діти дошкільного віку під час виховання, є:

- формується перший схематичний суцільний дитячий світогляд;
- виникають перші етичні норми: «Що є добро, а що є зло?»;
- дитина вчиться контролювати свої емоції, ставить перед собою цілі (це свідчить про формування довільної поведінки);
- дитина відокремлює себе від миру інших людей, дорослих, що є основою для формування самосвідомості.

Динаміка і зміст уявлень про етичні якості в дошкільному віці:

У віці трьох-чотирьох років складаються елементарні уявлення про те «що таке добре, а що таке погано». Формується негативне ставлення до грубості і жадібності. На основі досвіду і конкретних дій дитини формуються уявлення про доброту, взаємодопомогу, дружбу і чесність.

У віці чотирьох-п'яти років розвиваються уявлення про справедливість, доброту, дружбу, чуйність на основі аналізу повсякденних ситуацій і літературних творів.

Таким чином, у дітей дошкільного віку формуються перші моральні думки й оцінки, первинне розуміння суспільного значення етичної норми, формуються не тільки етичні якості, але і почуття.

Соціальні емоції, моральні уявлення та норми як найбільш значимі мотиви поведінки дитини проходять певний та непростий шлях розвитку. В процесі їх формування дитина часто переживає суперечливе відношення до людей, які її оточують. Доти моральні цінності не стануть для дитини основою її мотиваційно-потребнової сфери, притаманні їй егоцентризм та соціальна незрілість часто створюють відчуття неминучого конфлікту її інтересів та інтересів інших людей, спонукаючи до агресивного захисту своїх позицій.

Здатність дитини встановлювати конструктивні стосунки з іншими людьми та вирішувати конфлікти з іншими людьми є важливим показником розвитку дитини. Характерні для кожної людини способи поведінки в тяжких ситуаціях та відношення до оточуючих починає складуватися на ранніх етапах розвитку особистості, в процесі активного включення дитини в систему суспільних відносин, усвідомлення себе та свого місця в ній.

Поступово на зміну агресії приходять більш складні форми поведінки, опосередковані соціальними нормами, моральними уявленнями. І тільки у певній категорії дітей агресія зберігається, і більш того, продовжує розвиватися, трансформуючись у стійке негативне сприйняття та відношення до оточуючих. В підсумку значно знижується позитивний потенціал особистості, виникає конфлікт особистості та суспільства, звужуються можливості повноцінної соціалізації дитини у суспільстві, тому що агресія засуджується. Вивчення умов, які сприяють закріпленню агресивної поведінки дитини та їх психологічних особливостей, необхідно для того, щоб розробити програму заходів з профілактики виникнення відхилень у процесі позитивного розвитку особистості дитини.

Створення такого роду програм затребувано практиками та відповідають цілям гуманізації освітнього процесу в цілому, в частості, принципу індивідуального підходу до виховання дітей. Особливої уваги у цьому відношенні потребують ті з них, хто вже на ранніх етапах становлення особистості виявляють відхилення в поведінці, труднощі в засвоєнні та незрозумілість соціальних уявлень, регулюючих поведінку особистості в соціумі [11].

Для дітей дошкільного віку найбільш характерні такі форми агресії як псування іграшок, кидання іграшок, предметів, епізодичне грубе поводження з тваринами, пасивно-агресивні реакції протесту, неуступчивість та підвищена упертість.

Майже в кожній групі дитячого саду зустрічається хоч би одна дитина з ознаками агресивної поведінки. Вона нападає на інших дітей, обзиває і б'є їх,

відбирає і ламає іграшки, навмисно вживає грубі вирази, одним словом, стає «грозою» усього дитячого колективу, джерелом засмучень вихователів і батьків. Цю забіякувату, грубу дитину дуже важко прийняти таким, яким він є, а ще важче зрозуміти.

Однак агресивні діти, як і всі діти, потребують любові та допомоги дорослих. Це пов'язано з тим, що їхня агресія здебільшого є відображенням внутрішнього дискомфорту, нездатності адекватно реагувати на те, що відбувається навколо. Агресивні діти часто відчують себе обділеними та небажаними.

В цілому дитяча агресія є зворотною стороною беззахистності. Якщо дитина відчуває себе незахищеною (наприклад, коли його потреби в безпеці та любові не задовольняються), в його душі породжується багато страхів. Намагаючись подолати страх, дитина вдаватиметься до оборонної та агресивної поведінки. Ще один можливий спосіб подолання страху - звернути агресію проти себе. Самоагресія може проявлятися по-різному, наприклад, у саморуйнівних фантазіях, боязкості та думках про самопокарання.

Агресивні діти потребують розуміння і підтримки дорослих, тому головна задача психолога та вихователя полягає не в тому, щоб поставити «точний» діагноз і тим більше «приклеїти ярлик», а в наданні посильною і своєчасною допомогою дитині.

Агресія у дитини може виражатися у вигляді гніву. Гнів – це почуття сильного обурення, яке супроводиться втратою контролю над собою.

Психологи не рекомендують кожний раз стримувати цю емоцію, оскільки, таким чином, ми можемо стати своєрідною «скарбничкою гніву». Крім того, загнавши гнів всередину, людина, швидше усього, рано або пізно все ж відчує необхідність виплеснути його. Але вже не на того, хто викликав це почуття, а на «того, що підвернувся під руку» або на того, хто слабніше і не зможе дати відсіч.

Для вивільнення гніву у дітей вихователі та батьки можуть використовувати наступні предмети: легкі м'ячики, які дитина може кидати в мішень; м'які подушки, які розгнівана дитина може штовхати, бити, гумові

молотки, якими можна з всієї сили бити по стіні і по підлозі; газети, які можна м'яти і кидати, не боячись що-небудь розбити і зруйнувати, - всі ці предмети можуть сприяти зниженню емоційного і мишечного напруження, якщо ми навчимо дітей користуватися ними в екстремальних ситуаціях. У групі дитячого саду бажано мати приблизно такий арсенал іграшок: надувні ляльки, гумові молотки, іграшкова зброя.

Розпізнавання і контроль негативних емоцій є дуже важливим. Агресивні діти далеко не завжди визнають, що вони агресивні. Більш того в глибині душі вони впевнені в зворотному, що це всі навколо агресивні. На жаль, такі діти не завжди в змозі адекватно оцінити свій власний стан, не кажучи вже про стан навколишніх.

Емоційний світ агресивних дітей дуже скудний. Вони насилу можуть назвати усього лише декілька основних емоційних станів, а про існування інших (або їх відтінків) вони навіть не усвідомлюють. Неважко здогадатися, що в цьому випадку дітям складно розпізнати свої і чужі емоції [17].

Агресивні діти, як правило, мають низький рівень емпатії. Емпатія – це здатність відчувати стан іншої людини та уміння ставити себе на її позицію.

Агресивних же дітей частіше за все не хвилюють страждання навколишніх, вони навіть уявити собі не можуть, що іншим людям може бути неприємно і погано. Вважається, що якщо агресор зможе поспівчувати «жертві», його агресія в наступний раз буде слабше. Тому робота педагога по розвитку у дитини почуття емпатії так важлива.

Однієї з форм такої роботи може стати рольова гра, в процесі якої дитина отримує можливість поставити себе на місце інших, оцінити свою поведінку зі сторони.

Діти придбають уміння вставати на позицію іншої людини, розпізнавати його почуття і переживання, навчаться тому, як поводитися в складних життєвих ситуаціях. Загальне обговорення проблеми буде сприяти згуртуванню дитячого колективу і встановленню сприятливого психологічного клімату в групі.

Під час подібних обговорень можна розігрувати і інші ситуації, які частіше

за все викликають конфлікти в колективі: як реагувати, якщо товариш не віддає потрібну тобі іграшку; що робити, якщо тебе дратують; як поступити, якщо тебе штовхнули і ти впав, і т. ін. Працюючи свідомо й терпляче в цьому напрямку, діти зможуть взаємодіяти з іншими людьми з більшим розумінням їхніх почуттів і поведінки та адекватно ставитися до того, що відбувається.

Такі бесіди допомагають дітям зрозуміти, як важливо поставити себе на місце своїх суперників і кривдників і зрозуміти, чому вони вчинили саме так, а не інакше. Навчившись співпереживати навколишнім людям, агресивна дитина зможе позбутися підозрливості і недовірливості, які доставляють так багато прикросів і самому «агресору», і тим, хто знаходиться з ним рядом. І в результаті вони вчаться брати на себе відповідальність за свої власні дії та не звинувачувати інших.

Працюючи з агресивними дітьми, вихователь або вчитель повинен передусім налагодити контакт з сім'єю. Він може або сам дати рекомендації батькам, або в тактовній формі запропонувати їм звернутися за допомогою до психологів.

Трапляються ситуації, коли контакт із матір'ю або батьком не може бути встановлений. У таких випадках можна використати наочну інформацію, яку можна розмістити в кутку для батьків.

Головна мета подібної інформації – показати батькам, що однієї з причин вияву агресії у дітей може бути агресивна поведінка самих батьків. Якщо в домі постійні сварки та крики, малоімовірно, що дитина раптом стане слухняною та спокійною.

Крім того, батьки повинні усвідомлювати, які наслідки тих або інакших дисциплінарних впливів на дитину чекають їх в найближчому майбутньому і тоді, коли дитина вступить в підлітковий вік.

Гра допомагає знизити вербальну та невербальну агресію і є одним із можливих способів легального випліскування гніву: «Обзивалки», «Два барани», «Толкалки», «Жужа», «Рубання дрів», «Вибивання пилу», «Тух-тібі-дух», «Вижени із себе злість», «Гнівний лист» і т. ін.

Деякі ігри спрямовані на контроль імпульсів. Наприклад, ігри, в яких дитина, що біжить під музику, раптово зупиняється в такт музиці: «Атоми», «Море хвилюється раз», «Замри» і т.ін. Такі ігри вчать нервову систему зупиняти збудження. Оскільки саме дорослі контролюють ігри, необхідно навчити цього дітей і дати їм можливість випробувати це на собі.

Психолог Я. Павлова рекомендує педагогам залучати агресивних дітей до спільних ігор із неагресивними дітьми. Водночас вчителі мають перебувати поруч і допомагати вирішувати будь-які конфлікти на місці. Для цього корисно провести групові обговорення подій, які призвели до погіршення стосунків. Наступним кроком може бути спільне ухвалення рішення про найкращий спосіб вирішення ситуації.

Спостерігаючи за одноліткмиа, агресивні діти будуть розширювати свій поведінковий репертуар, а бачучи в процесі гри, як інші хлопчики і дівчинки уникають конфліктів, як вони реагують на те, що хтось інший, а не вони, перемагає в грі, як відповідають на образливі слова або жарти однолітків, агресивні діти розуміють, що зовсім не обов'язково вдаватися до фізичної сили, якщо хочеш чогось добитися.

З цією метою можна використати такі ігри, як: «Головом'яч», «Камушек в черевіку», «Давайте привітаємося», «Король», «Ласкаві лапки», і інші. Для зняття зайвого м'язового напруження можна використати гру, сприяючу релаксації: «Хвиля», «Острів спокою», «Сніговик», «Я – вітер» і т.ін.

Можна попередити та уникнути дитячої агресії, якщо розвивати у дітей розуміння того, що виникаючі перед ним труднощі та бар'єри можна подолати, виховувати вольові якості та гнучкість, впевненість в собі та довіру до оточуючих, формувати здоровий інтерес до інших людей (в протиположному відношенні до оточуючих, яке часто спостерігається в нашому житті не тільки у дітей, а і у дорослих) [7] .

1.3. Чинники, які впливають на виникнення та формування агресивної поведінки у дітей середнього дошкільного віку

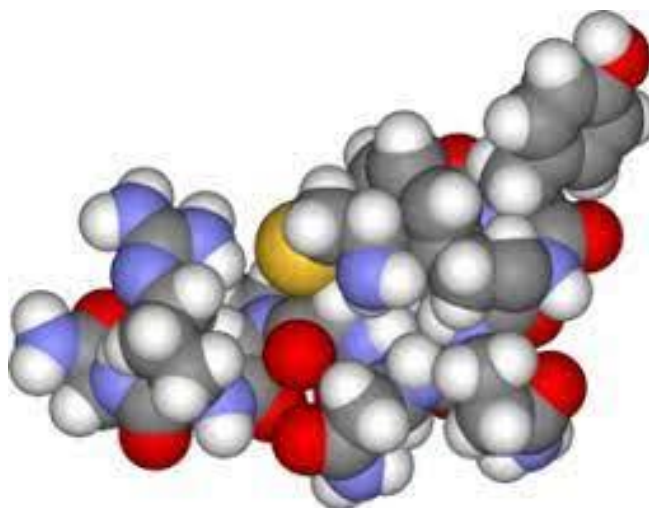
Причиною того, що дитина буде демонструвати «важку» поведінку, стане надзвичайно агресивною або навіть владною, може стати цілий комплекс самих різних чинників. Деякі люди за характером спокійні та миролюбиві, інші дуже рухливі, імпульсивні або надто запальні та готові до виявлення агресії. Одним із чинників, від яких залежить і фізичні особливості, і риси характеру особистості, безперечно є спадковість.

У багатьох людей зі схильністю до агресивного та імпульсивного типу поведінки можна виявити зміни у виробленні нейромедіаторів – сигнальних речовин – в головному мозку. Так, генетично обумовлена зміна вироботки головному мозку нейромедіатора серотоніна або гормона тестостерона може призвести до підвищення агресивності, а дофаміна – до підвищеної імпульсивності. Шляхом дослідження було виявлено, що зміна вироблення «гормона стресса» кортизола у дітей та дорослих призводило до порушення соціальної поведінки.

Для дітей з яскраво вираженим почуттям занепокоєння, схильністю до виявлення імпульсивності, нездатністю концентруватися, обумовленою дифіцитом уваги, гіперактивністю або наявністю антідіуретичного гормону, властиво використовувати агресивні моделі поведінки у повсякденному житті, особливо, коли вони страждають від порушення імпульса контролю.

Порушення контролю імпульса виражається у тому, що діти нездатні обмірковувати свої раптові ідеї чи бажання – вони ментально починають діяти, втілюючи їх у життя та не замислюючись про можливі наслідки. Як правило, вони не можуть чекати та у них не вдається приборкати свій гнів, і звідси їх запальність та схильність до нападів гніву, які супроводжуються насиллям.

Порушення контролю імпульса може зустрічатися і при відсутності антідіуретичного гормону в організмі (рис. 1.9).

Рисунок 1.9. Антідіуретичний гормон [8]

Причинами вироблення антідіуретичного гормона в організмі дитини можуть являтися спадковість, нанесення шкоди дитини у період внутрішньоутробного розвитку, наприклад, якщо майбутня мати палить, приймає наркотики чи зловживає алкоголем, а також ускладнення під час пологів, такі як гіпоксія (кислородне голодування) чи передчасні пологи [1].

Низький рівень інтелекту є серйозною перешкодою для нормального розвитку особистості і може бути причиною агресивної поведінки дитини. Агресивна поведінка з застосуванням насилля спостерігається у дітей зі слаборозвиненим інтелектом. Діти з обмеженими інтелектуальними можливостями, як правило, мають знижену здатність до винесення судження. В момент агресії вони не замислюються про наслідки своїх дій, про можливе покарання. Вони часто вважають ворожими дії та думки інших людей, хоча насправді це не так.

Порушення розвитку мови також провокує агресивну поведінку. Дитина засмучується, коли не може правильно сформулювати та викласти свою думку чи коли його важко зрозуміти через дефекти мови. Це можна добре побачити на прикладі маленьких дітей, коли вони починають битися або забирати щось, кричачи та опираючись, так як ще не дуже добре розмовляють та не можуть сказати, чого вони хочуть [1].

Окрім біологічних факторів на розвиток агресії у дитини можуть впливати

наступні чинники.

1. Негативний вплив сім'ї. Насилля з боку батьків.

Формування особистості дитини починається вже на самих ранніх етапах життя дитини, коли основним фактором його розвитку є сім'я.

Соціолог М. Мід довела, що в тих випадках, коли дитину різко відлучають від грудей і спілкування з матір'ю зводять до мінімуму, у дітей формуються такі якості, як тривожність, підозрілість, жорстокість, агресивність, егоїзм. І навпаки, коли в спілкуванні з дитиною присутня м'якість, дитина оточена турботою і увагою, ці якості не виробляються.

Відношення з матір'ю в ранньому дитинстві суттєво впливають на формування просоціальності – агресивності. Жорстоке поводження та халатне виконання материнських функцій приводить до сильних страждань малюка та формує у нього схильність до спалахів гніву, а пізніше труднощі в соціальній адаптації. Багато осіб з кримінальною поведінкою пережили травму материнської депривації та не були надійно прив'язані до матері в ранньому дитинстві. Агресивні діти звичайно виростають в сім'ях, де мало інтересуються розвитком дитини та віддають перевагу покаранням, а не турботі та терплячому поясненню.

Виявлено, що батьківська агресія підриває розвиток уваги, піддаючи ризику раннє адаптування поведінки дітей [55].

Сім'я – своєрідний психологічний посередник між дитиною і суспільством. В сім'ї дитина проходить первісну соціалізацію. У процесі адаптації в сім'ї дитина формує характер, який стане основою адаптації дитини в суспільстві [48].

Виявлено, що жорстокі покарання корелюють з високим рівнем агресивності у дітей, а недостатній догляд за дітьми, всюдозволеність пов'язані з асоціальною направленістю. Занадто велика свобода дитини, нездатність батьків впоратися з енергичною та вимогливою поведінкою дитини, невміння навчити його правилам поведінки формують стиль силового домінування та непокори. Покарання є ефективним, якщо воно послідовне, адекватне поганому вчинку та супроводжується доброзичливим поясненням правил поведінки. В якості

покарання може бути використане позбавлення заохочень, тимчасова ізоляція від однолітків, а не демонстрування ворожого відношення.

Наявність повноцінних контактів дитини з батьками, які виражаються у виявленні батьками активного та тактичного піклування про дитину, формуванні у неї почуття безпеки, сприяє з одного боку, розвитку так званої базової довіри до світу, з іншого – підвищенню активності дитини в освоєнні навколишнього світу, в першу чергу сфери міжособистісних відносин, створює передумови для розвитку у дитини здібності спілкуватися з іншими людьми.

Отже, збереження тісних та теплих емоційних взаємовідносин з батьками має виключно велике значення для розвитку дитини. Саме тому ситуації, коли відбувається порушення емоційного контакту з батьками, являє собою дуже сильний психотравмуючий фактор для дитини.

На присвоєння норм поведінки та моральних цінностей в цілому суттєво впливає та турбота, яку дитина отримує з боку дорослих у дитинстві. Характер та глибина, міцність зв'язку, що встановився між дитиною та дорослим в перші роки життя, зумовлюють формування у дитини потреби у дитини в емоційному контакті з оточуючими людьми, розвитку здібності до співчуття.

Потреба в емоційному контакті розвивається в три етапи. Перший етап – період від народження до трьохрічного віку – найбільш значущий. Він характеризується тим, що потреба дитини в емоційному контакті задовольняється перш за все у відносинах з однією і той же відомою їй людиною, частіше за все матір'ю. Це забезпечує дитині почуття стабільності та захищеності у світі, відношення до якого у неї формується опосередковано через відношення з матір'ю. Якщо в результаті госпіталізації дитини, від'їзда матері чи з інших причин відбувається тривале розлучення з матір'ю, у дитини розвивається депресія чи шок одного з двох видів. Це може виглядати як реакція відчаю, коли дитина, яка залишилася в яслах, плаче майже без перерви кілька днів. Вона нерідко відмовляється від їжі, не грає, не цікавиться оточуючими. В інших випадках при розлученні з матір'ю у дитини виникає реакція «остовпіння», коли дитина не рухається, не радується, але і не плаче. Вона цілковито не реагує на на

наближення дорослого, стає байдужим, міміка дитина ніби деревніє, очі втрачають вираз. Не менш важливе ще одне спостереження, зроблене психологами: відновлення перерваних емоційних контактів можливе не більше чотирьох раз, після чого дитина перестає прагнути такого рода контактів і стає до них байдужим.

Порівняно з дітьми, які не зазнавали насилля, діти, які були свідками та/або зазнавали насилля, з більшою ймовірністю приписують одноліткам ворожі наміри, генерувати агресивні відповіді та оцінювати соціально неприйнятні відповіді (агресивні та невмілі) як соціально прийнятні [57].

Якщо дитина спостерігає за агресією дорослих удома або батьки карають дитину фізично, вона може сама проявляти агресію до інших. У неї виникає бажання вдарити батьків у відповідь або бити інших дітей. У такому разі дитина не знає іншої моделі поведінки та не вміє управляти своїми емоціями. Вона не знає, що можна розуміти свої емоції. Через це дуже часто діти не розуміють, що таке гнів, розчарування, смуток. Тобто вони не диференціюють ці почуття й виражають їх агресією. Коли нудно, вони вдаряють, коли образилися, вони вдаряють.

Безпосереднє застосування сили батьками в сім'ї є поганим прикладом для дітей, також як і терпимість батьків до прояву насилля з боку дітей. Іронічне відношення до дитини також може викликати у нього невпевненість у собі та нанести шкоду його почуттю власної гідності, заплутує і бентежить. І якщо вона буде відчувати подібне почуття дуже часто, надалі воно зміниться агресивністю. Також відсутність любові та неповага можуть призвести до значної невпевненості дитини та можливим психічним відхиленням.

Порушення функціонування сім'ї, що проявилися зокрема в розлученні батьків, конфліктності і т. д. та пов'язані з орієнтацією дорослих на зовнішнє благополуччя, неможливістю окремого проживання родини, невирішеністю емоційних проблем батьків, несвоєчасністю народження дитини та проблемою її емоційного прийняття батьками, асоціальність деяких батьків сприяють розвитку формальної системи взаємовідносин в родині, емоційному відчуженню

її членів. Відсутність в спостерігаємих родинх спільних форм діяльності, сприяючих все більшому емоційному залученню дітей в спілкування з дорослими та задоволенню потреб дитини в емоційних контактах, приводить до того, що у дітей вже на самих ранніх етапах онтогенезу виникає почуття незахищеності, психологічного дискомфорту, пов'язаного з недовірою до навколишнього світу. В результаті підвищується залежність від звичних умов існування і готовності агресивно реагувати на зміни в середовище, які відбуваються навколо дитини.

Д. Креч, Р. Кратфильд, Н. Лівсон вважають: якщо ми бажаємо виховати у дитини внутрішній моральний контроль, нам допоможуть способи підтримання дисципліни, засновані на любові. Такий вид підтримання дисципліни передбачає постійне спілкування з дитиною – пояснення, обговорення, словесне несхвалення, якщо поведінка дитини цього потребує, інтерес до рушійних мотивів, пропонування можливих шляхів дії, похвалу за добру поведінку. Любячий стиль дає дитині можливість вчитися та дорослішати з впевненістю в собі та гнучкістю.

При основаному на любові стилі підтримання дисципліни батьки передбачають можливі конфлікти і завжди в курсі реальних контактів дитини з оточуючими. Це досягається шляхом добре організованого спілкування батьків з дитиною, коли дитина має можливість безпечно для себе поділитися будь-якими своїми переживаннями з дорослими і може розраховувати, що його зрозуміють і тактично допоможуть. Зацікавлений в дитині дорослий обговорює конфлікти з дитиною, позитивно налаштовуючи дитину на іншу людину, допомагає розібратися у своїх почуттях і змоделювати такий варіант взаємодії, який дає дитині почуття впевненості у собі і можливість продовжувати спілкування з однолітками. Зусилля батьків та суспільства повинні бути спрямованні не на подання агресії, а на виховання миролюбивості в дітях.

Піклуючийся про дитину дорослий наполегливо застерігає дитину від небажаних дій, пояснюючи причини цього та описуючи обставини, при яких такі дії особливо небажані. Дитина має можливість вловити дух морального

принципу, про який йде мова, та мати власне судження про те, що добре, а що погане, стосовно відносин з людьми взагалі, а не тільки в певному випадку. У такої дитини вже немає необхідності сліпо підкорятися принципу. Вона також вчиться розуміти, що засмутить батьків та може позбавити їх схвалення. Така дитина не боїться покарання, її турбує почуття близьких йому людей, їх настроїв, взаєморозуміння з ним.

2. Нехватка позитивних емоцій.

Позитивні емоції дозволяють створити дружелюбний, привітний, теплий клімат в сім'ї. Батьківська любов та пов'язані з нею теплі почуття є передумовою безпечної атмосфери в домі. Якщо ця атмосфера відсутня з'являється ризик виникнення у дітей негативних особливостей поведінки.

Зневага та невизнання батьками своєї дитини часто не пов'язані з нею самою. Скоріше, це явище пов'язане з психічними проблемами в повсякденному житті самих батьків. Іноді виникає уявлення, що саме батьки потребують психологічної допомоги. Вони повинні зрозуміти, що необхідно навчитися дарувати дітям ту ж увагу та захоплення, яку вони отримували у дитинстві.

Недостатнє тепло у відносинах бере початок не тільки з дитинства самих батьків, причиною цього нерідко являються проблеми у взаємовідносинах їх власних батьків. Нерідко діти відчують себе винуватими у кризі відносин між батьками. В сім'ях, де батьки розійшлися або розлучилися, часто буває, що діти повинні звикати до нових прийомних батьків або матерів. Знову та знову їм доводиться ділити дорослих з чужими дорослими.

Лють та розчарування викликають готовність к виявленню агресії і це прямий шлях до застосування сили. Дитина не відчуває себе коханою, тому розчарування викликає агресію, а агресія тягне за собою самоприниження, яке в свою чергу, може виражатися в порушенні апетиту, прийому наркотиків та вживання алкоголю чи образливою поведінкою. У синів матерів-одиначок часто немає гідного зразка для наслідування в особі турботливого та люблячого батька, з яким хлопчик міг би себе ідентифікувати. Для доброго виховання сина дуже важливо, щоб батько водив його до дитячого садочка, а також хоча б частину

свого часу посвячував заняттям з ним. Це сприяє розвитку соціально миролюбивої форми мужності.

3. Проблеми батьків.

Такі уподобання як алкоголізм та наркоманія часто являються причиною психічних захворювань та можуть стати фактором ризику, який провокує розвиток порушень соціальної поведінки у дітей з сімей алкоголіків чи наркоманів. Крім того, в сім'ях, в яких хтось з батьків схильний до алкогольної або наркотичної залежності, діти страждають від психічних захворювань 4 -5 разів частіше, ніж діти батьків, не схильних до цієї згубної пристрасті.

Невпевненість у собі дітей з таких сімей та відсутність у них почуття власної гідності роблять їх вразливими перед згубним впливом проблемних груп молоді.

В ході наукових досліджень було встановлено, що у багатьох дітей, чиї матері палили під час вагітності, виявляється антідіуретичний гормон, а отже їм частіше властива агресивна поведінка. Паління матері під час вагітності сказується на розвитку головного мозку ще не народженої дитини так же негативно, як і алкоголь і наркотики. Тому паління, вживання алкоголю та наркотиків під час вагітності потрібно вважати однією з нацстрашніших форм катування дитини.

Різні дослідження розвитку дітей дошкільного віку показали, що художні можливості дітей, народжених, палившими під час вагітності жінками, були набагато нижче ніж у дітей, чиї матері не палили [29].

4. Складні умови життя.

Постійний пошук засобів до існування негативно відбивається на настрої батьків, розчарування та неспособність знайти вихід з цієї ситуації визиває в них відчуття безпорадності. І це одна з найчастіших причин того, чому безробітні батьки поводять себе зі своїми дітьми збудженно та агресивно. Діти, які ростуть в економічно несприятливих родин, як правило, демонструють нижчу саморегуляцію [53].

Діти в подібних сім'ях відчувають мало радості, і в цьому сенсі отримане

знання та досвід самостійного прийняття рішення можуть стати тією радістю, яка у певній ситуації може стати є важливим захисним фактором, покликаним попередити порушення соціальної поведінки дітей.

Тривале незадоволення життєво важливих потреб особистості може призвести до активізації психологічних захистів, результатом чого є формування особистісних новоутворень, що викривлюють сприйняття довкілля на користь уявлень, які задовольняють суб'єкта. Поведінка в цьому випадку стає сурогатом тієї соціально ціннісної діяльності, яка б дійсно призвела до задоволення життєво важливих потреб.

Викривлене уявлення особистості про ставлення до неї з боку оточуючих, закріплюючись, стає своєрідною позицією, що визначає весь її подальший розвиток. Людина знаходить виправдання своєї незадоволенності, бачить причини невдач не у власних недоліках, а в несправедливості, недоброзичливості з боку інших, в несприятливих обставинах, якомусь випадку тощо. Це веде до невідповідності між усвідомленням особистістю свого ставлення до себе, до інших, до власної діяльності і є реальним змістом та проявом цих відносин, причиною виникнення неузгодженості ставлень або когнітивного диссонансу. Оскільки з розвитком особистість дедалі стає незалежною від зовнішніх впливів, існує загроза, що її поведінка все помітніше відхилятиметься від соціально-прийнятих норм.

5. Недостатній контроль з боку батьків.

Байдужість батьків може визвати ще більш агресивну поведінку дітей. З одного боку, діти таких батьків розуміють, що привернути до себе їх увагу можна тільки вкрай неприємною, навіть агресивною поведінкою. З іншого боку недостатній контроль з боку батьків може призвести до того, що ніяка корекція порушеної поведінки їх дітям не допоможе. Вони будуть робити, що хочать, не маючи гідного зразка для наслідування та обмежень

Часто батьки, тяжко працюючи день за днем, виявляють свою турботу подарунками, забавками чи солодощами. Але справжня увага та турбота також передбачає прості людські стосунки, наприклад, похвалу, розмови одне з одним,

ігри та суперечки, чуттєве батьківське керівництво, а також спільне життя в турботливій сімейній атмосфері.

У багатьох дітей, які відчувають себе нелюбимими та байдужими, виробляється порушення прихильностей. В них не може сформуватися заснована на довірі прихильність до основних членів сім'ї (здебільшого до батьків) та вони не здатні відчувати довіру до інших людей. В небезпечних ситуаціях вони не шукають захисту у дорослих членів сім'ї, а «кидаються на шию» кожному стрічному, жадаючи отримати увагу та турботу, але їх реакції при цьому хворобливі та агресивні.

6. Надмірний контроль з боку батьків.

Деякі батьки надто оберігають своїх дітей, та оточені надмірною опікою діти в подальшому починають відчувати обмеження та сором. Результатом їх постійного обмеження може стати вираження агресивної поведінки. Небезпека в таких випадках полягає в тому, що у дітей немає можливості придбати якійсь життєвий досвід. Надмірна увага та контроль приводить до інфантилізму, несамостійності, нездатності приймати рішення і протистояти стресам, знижує особові здібності до саморегулювання. Такі діти, вважають психологи, частіше за все стають жертвами агресії. І, враховуючи, що вони нездібні постояти за себе, у них спостерігається непряма агресія, т. е. свої негативні емоції вони зганяють на інших предметах (рвуть книги, розкинуть іграшки, карають іграшки в грі і т.ін.).

7. СМІ.

Питання, чи становлять небезпеку фільми, які містять сцени насилля та маючі лякаючий зміст, які діти дивляться по телевізору, погрозу для їх психічного здоров'я, тривалий час обговорювалася в наукових колах і досі є спірним. Між тим точно встановлено, що безконтрольний та необмежений перегляд телевізійних передач сказується на розвитку дітей негативно: дитяча психіка перевантажується, знижується уважність та здібність концентруватися, тому погіршується успішність в школі, а крім того, поведінка стає агресивною. Наслідками зловживання переглядом телепередач можуть бути страхи та

порушення сна.

Демонстрація насилля по телебаченню, комп'ютерні ігри, приводить до сильного збудження, а виключення телевізора чи комп'ютера може визвати в них неочікуваний спалах агресії. У дітей виникає неприємне почуття спустошеності. Крім того, багато батьків і самі сидять довго за комп'ютером. Таким чином, можна вважати, що перегляд телевізора та робота на комп'ютері здійснюють негативний вплив на взаємовідносини в сім'ї. Діти менше розмовляють з батьками, менше майструють, читають, малюють, а спілкування з батьками їм часто заміняє сидіння перед телевізором.

Перегляд фільмів агресивного змісту може породити в дітях готовність до застосування насилля. В результаті деяких наукових досліджень доведено, що існує взаємозв'язок між тим, що дитина часто дивиться телевізор, та його невдачами в навчанні. Якщо у дитини дошкільного віку є здібності до малювання, але вона часто дивиться телевізор, ці здібності помітно зменшуються. Виявилось, що діти з порушенням концентрації та уваги, часто дивляться телевізор. До того ж ігри, маючи агресивний характер і триваючі довше 20 хвилин, чи перегляд фільмів, які містять елементи насилля, сприяють погіршенню пам'яті та роблять дітей менш жалісливими та чуйними [29].

Результати показали, перегляд неприйняттого контенту був пов'язаний з вищими показниками гіперактивності та агресії та нижчим рейтингом соціальних навичокі [50].

Діти, які постійно дивляться телевізор, мало рухаються та багато їдять, часто мають надлишкову вагу, а це, як правило, є причиною виникнення фрустрацій та невизнання в групі ровесників.

Отже, виховання дитини повинне бути неперервним. Якщо батькам вдасться побудувати довірливі відносини з дітьми, встановити певні межі у взаємовідносинах в сім'ї, коректними методами нейтралізувати негативні фактори ризику і явити собою добрий зразок миролюбивої поведінки, вони зможуть попередити різні проблеми з соціальною поведінкою дітей.

Для того, щоб діти добре адаптуватися в соціумі, дітям необхідно

відчувати любов та тепло батьківського дома, батьки та вихователі повинні на власному прикладі показати, що існують певні правила, які полегшують взаємовідносини.

Отже, правильне виховання означає, що дитина відчуває турботу дорослих та послідовно привчається до правил взаємовідносин в родині та в дитячому садочку. Дитина потребує підбадьорення та заохочення, але їй необхідно ясно вказувати, з одного боку, на її свободу, а з другої – на певні рамки та вимагати від неї неухильного виконання прийнятих правил. Дитина повинна знати ці правила та межі дозволеного. Їй також потрібно звикнути з важливістю навчання та намагатися, щоб її поведінка не спричиняла страждань рідним та близьким, іншим дітям в дитячому садочку. Для цього батькам та вихователям потрібно вчити дитину поважати права інших, бути доброзичливим і при цьому розумно обмеженим в своїх вчинках.

РОЗДІЛ 2

КОРЕКЦІЙНА РОБОТА З АГРЕСИВНИМИ ДІТЬМИ СЕРЕДНЬОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Методики діагностики агресивної поведінки дітей дошкільного віку

Для успішної корекційної роботи з подолання агресивності у дітей необхідна об'єктивна діагностика різних проявів агресивності і схильності до агресивної поведінки. У вузькому значенні діагностика агресивності – це визначення, по-перше, рівня вираженості, а, по-друге, структури агресивної поведінки; у ширшому значенні – це виявлення ознак та видів, причин та чинників виникнення, провокації, наростання та зниження агресивності.

Результати психологічної діагностики дають вихователю можливість оцінити наявність і рівень агресивності у дітей і спланувати роботу з корекції агресивної поведінки [9].

Об'єктивність діагностики забезпечується вибором характеристик, ознак та критеріїв, які не залежать від самооцінки та оцінки поведінки дитини людьми з його соціального оточення.

Серед емпіричних методів діагностики схильності до розвитку агресивної поведінки можна виділити наступні: опитувальники, проєктивні та малювальні тести, метод спостереження.

Діагностика має проводитися у двох напрямках:

- діагностика батьків;
- діагностика дітей.

Робота з батьками передбачає діагностику типової поведінки батьків у ситуації агресивної поведінки дитини.

Існують достатній, середній і недостатній рівні взаємодії між дітьми та батьками. Батьки на достатньому рівні виявляють ініціативу у спілкуванні з

дітьми, цікавляться педагогічною літературою з цього питання, але характеризуються тим, що не тільки схвалюють поведінку своїх дітей, а й вдаються до покарань.

Батьки, із середнім рівнем розвитком взаємодії частіше дратуються через поведінку дитини, ніж хвалять її, а відповідальність за виховання покладають більшою мірою на суспільство, а не на себе.

Недостатній рівень характерний для батьків, які взагалі диференціюються від дитини і байдужі до її емоційного стану. У таких батьків контакт з дитиною взагалі не встановлений.

Діагностика батьків відбувається в процесі спостереження за поведінкою батьків, проведення бесід та анкетування з батьками.

Спостереження за поведінкою батьків спрямоване на виявлення типових реакцій батьків (членів сім'ї) у ситуаціях, коли їхні діти конфліктують з однолітками (це може бути мовчазне спостереження, спроби заспокоїти учасників конфлікту, зауваження на адресу власної дитини, покарання в присутності інших (або наодинці), погрози, звинувачення інших дітей).

Для анкетування батьків можна використовувати адаптований варіант анкети, розробленої Г. Лавретьєвою та Т. Титаренко (додаток А) та тест-опитувальник батьківського ставлення (ОРО), розроблений А. Варгою і В. Сталіним (додаток Б).

Мета цих тестів – з'ясувати уявлення членів родини про агресивність власної дитини та виявити батьківське ставлення в осіб, що звертаються за психологічною допомогою з питань виховання дітей і спілкування з ними.

Опитувальник Г. Лавретьєвої і Т. Титаренко складається з 15 запитань, з яких 4 відкритих і 11 закритих. Позитивні відповіді на кожне запитання оцінюються в 1 бал. 15-20 балів характеризують високу агресивність, 7-14 балів – середню агресивність і 1-6 балів – низьку агресивність [16].

Тест – опитувальник батьківського ставлення (ОРО), розроблений А. Варгою і В. Сталіним складається з п'яти шкал [43].

Шкала 1 «Прийняття – відкидання». Шкала відображає інтегральне

емоційне ставлення до дитини. Наявність одного полюса шкали можна описати таким чином: батькові подобається дитина такою, яка вона є. Батько поважає індивідуальність дитини, симпатизує їй, прагне проводити багато часу разом з дитиною, схвалює її інтереси і плани. Наявність іншого полюса шкали означає, що батько сприймає свою дитину як погану, непристосовану, невдачу. Йому здається, що дитина не досягне успіху в житті через низькі здібності, невеликий розум, погані схильності. Здебільшого батько відчуває до дитини злість, досаду, роздратування, образу. Він не довіряє і не поважає свою дитину.

Шкала 2 «Кооперація». Соціально бажаний образ батьківського ставлення. За змістом цієї шкали визначається чи батько зацікавлений у справах і планах дитини, намагається їй у всьому допомогти і співчуває їй. Батько високо оцінює інтелектуальні та творчі здібності своєї дитини, пишаються нею. Він заохочує ініціативу і самостійність дитини і намагається мати з нею рівноправні стосунки. Батько довіряє дитині, намагається зрозуміти її точку зору щодо спірних питань.

Шкала 3 «Симбіоз». Ця шкала відображає міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною. Високий бал за цією шкалою свідчить про те, що батько прагне симбіотичних стосунків зі своєю дитиною. Ця тенденція виражається в тому, що батько відчуває себе єдиним цілим з дитиною, прагне задовольнити її потреби, відгородити її від життєвих труднощів і неприємностей. Батько постійно відчуває тривогу за дитину, дитина здається йому маленькою і беззахисною. Оскільки батько ніколи не надає самостійності, його тривога зростає, коли дитина починає автономізуватися з волі обставин.

Шкала 4 «Авторитарна гіперсоціалізація». Ця шкала відображає форму і напрямок контролю за поведінкою дитини. Якщо за цією шкалою отримано високий бал, то в батьківському відношенні даного батька чітко простежується авторитаризм. Батько вимагає від своїх дітей беззаперечного послуху і дисципліни. Він у всьому намагається нав'язати дитині свою волю і не в змозі стати на її точку зору. За прояви свавілля дитину суворо карають. Батько пильно стежить за соціальними досягненнями, індивідуальними особливостями, звичками, думками і почуттями своєї дитини.

Шкала 5 «Маленький невдаха». Ця шкала відображає особливості сприйняття і розуміння батьком своєї дитини. Якщо значення цієї шкали високе, то таке ставлення батьків полягає в інфантилізації дитини та приписуванні їй особистої та соціальної нездатності. Батько вважає свою дитину маленькою порівняно з її реальним віком. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються батькам дитячими і несерйозними. Дитина здається непристосованою, неуспішною і схильною до поганого впливу. Батько не довіряє своїй дитині, скаржиться на її невдачі та неадекватність. У цьому відношенні батько намагається захистити свою дитину від труднощів у житті й суворо контролюють її поведінку.

При підрахунку тестових балів за всіма шкалами враховується відповідь «вірно». Високий тестовий бал за відповідними шкалами інтерпретується як відкидання, соціальна бажаність, симбіоз, гіперсоціалізація, інфантилізація (інвалідизація) [43].

Під час діагностики дітей психологи часто використовують проєктивні методи. Вони засновані на виявленні певних проєкцій, які в подальшому інтерпретуються. Процес проєкції протікає без достатнього контролю свідомості, однак відображує свідомі установки дитини. Існує безліч таких проєктивних методик.

Часто для діагностики агресивності використовують такий тест, як «Малюнок неіснуючої тварини». Ця методика дозволяє з'ясувати риси особистості дитини, її установки і психологічні проблеми, виявити наявність агресії у дитини.

Дитині пропонується придумати та намалювати фантастичну тварину, а також вигадати їй фантастичне ім'я.

Ступінь агресивності визначатиметься кількістю, розташуванням і характером гострих кутів на малюнку, незалежно від їхнього зв'язку з конкретними деталями малюнка. Особливе значення в цьому відношенні мають прямі символи агресії, такі як кігті, гострі дзьоби, зуби, голки і т.д.

Тест ґрунтується на теорії психомоторних зв'язків, яка свідчить, що під час

малювання аркуш паперу є моделлю простору і, крім м'язового стану, фіксує відношення до простору, тобто тенденцію руху. Згідно з цією концепцією, простір розташований позаду і зліва від суб'єкта, асоціюється з минулим та бездіяльністю (відсутністю активного зв'язку між думкою-уявленням та її здійсненням). Права сторона, простір попереду та вгорі пов'язані з майбутнім та дієвістю. Правий бік аркуша асоціюється з позитивними емоціями, енергією, активністю, конкретністю дії. Лівий бік – з негативними та депресивними емоціями, з невпевненістю та пасивністю.

Загальноприйнятої системи оцінювання малюнка немає. Є декілька показників наявності агресивних тенденцій. До ознак підвищеної агресивності в малюнку належать:

- сильні, впевнені лінії малюнка;
- неакуратність малюнка;
- велике зображення;
- велика кількість гострих кутів;
- голова повернена праворуч або в анфас;
- хвіст піднятий вгору, пишний;
- загрозливий вираз;
- загрозлива поза;
- наявність знарядь нападу (зуби, кігті, роги);
- хижак;
- вожак або самотній;
- у разі нападу «б'ється насмерть» або всіх «вбиває»;
- б'ється традиційними способами (кігті, зуби, роги, хобот та ін.);
- нічна тварина.

Усі ці елементи є ознаками ворожості, підвищеної тривожності, та емоційної нестабільності. На малюнках дітей із середнім та низьким рівнем агресії немає зображень ворожих, злих чи таких, що нападають, тварин, хижаків, відсутні символи прямої агресії (зуби, дзьоби, кігті тощо).

Агресивність абсолютно відсутня в описі способу життя тварини. Ці

малюнки відрізняються впевненими лініями, округлими формами, що свідчить про наявність самоконтролю, дружелюбності, захисного характеру агресії.

Крім власного високого рівня агресії, зображуючи неіснуючих тварин, дитина висловлює ставлення до можливої агресії з боку інших осіб. Страх зазнати нападу призводить до бажання захистити уявну тварину. Страх нападу призводить до прагнення захистити вигадану тварину. Як захисний елемент на малюнку може бути зображений панцир, луска, броня, товста шкіра (навіть якщо їх немає на картинці, дитина їх описує в розповіді). Типовим є зображення голок, як у дикобраза, або їжака.

Про страх, породжений зовнішньою агресією, свідчать словесні описи фантастичної тварини гігантських розмірів, прагнення зобразити її ще більшою. При цьому сам малюнок може бути як великого, так і маленького форматів. Про страх зовнішньої агресії дізнаємося з розповідей дитини, коли вона описує розміри зображеної тварини.

Окремо можна виділити ознаки невротичної агресії. Невротична агресія, як і захисна агресія, – це відповідна реакція на несприятливу зовнішню ситуацію. Ознакою невротичної агресії в методиці «Малюнок неіснуючої тварини» є поєднання невротичних і агресивних проявів. Так, невротична тематика проявляється в оповіданні про тварину. По-перше, емоційно неприємне місце проживання (вказівка на те, що тварина живе в бруді тощо). По-друге, це згадка про огидну їжу (харчування слимаками, сміттям тощо). По-третє, грубе спотворення форми очей. І, нарешті, невротичний стан характеризується певними видами страхів – невротичними страхами. До них належать страх перед дрібними тваринами (комахами, мишами), боязнь змій та т. ін. Наявність таких страхів може проявитися при відповіді на запитання, чого тварина боїться, або при описі її ворогів.

Ця методика є орієнтовною і не може бути використана як єдиний метод і має поєднуватися з іншими методами чи тестами [32].

Діагностика дітей може проводитися також за наступними методиками.

Методика «Тест руки» (Б. Брайклін, З. Піотровський, Е. Вагнер) для

діагностики агресії (Додаток В).

Вихователь пропонує зробити гімнастику для пальчиків та розім'яти руки. Потім вихователь звертається до дітей: «Подивіться уважно на це зображення і скажіть, що, на вашу думку, робить ця рука?» Якщо діти вагаються з відповіддю, їм пропонується запитання: «Як ви думаєте, що робить людина, якій належить ця рука? На що здатна людина з такою рукою? Назвіть всі варіанти, які можете собі уявити». Наприкінці пропонується пуста карта, для роботи з якою дитині пропонується з початку уявити яку-небудь руку, а потім описати ті дії, які вона може виконувати.

На відміну від теста «Неіснуюча тварина» і більшості інших проєктивних методик фокусують увагу на загальній картині особистості, а не на зміні її окремих якостей, «Тест руки» допускає обидві ці можливості. Він може бути використаний як традиційний клінічний інструмент для вияву суттєвих потреб, мотивів, конфліктів особистості, а також в силу своїх конструктивних особливостей, він дозволяє надійно прогнозувати і якісно оцінювати таку специфічну властивість особистості, як відкрита агресивна поведінка.

Відкрита агресивна поведінка була описана Е. Вагнером (автором цієї методики) як така, що суперечить соціальним нормам у ситуаціях суспільної діяльності; поняття «агресія», запропоноване Е. Вагнером включає в себе три необхідних та взаємопов'язаних компонентів: 1) навмисність (на відміну від ненавмисності); 2) застосування насильства, а не просто погрози; 3) наявність тілесних ушкоджень у потерпілих або якихось негативних наслідків для жертви.

«Тест руки» передбачає не якийсь конкретний вид агресивної реакції, а схильність до агресивної поведінки взагалі.

При теоретичному обґрунтуванні «Теста руки» автор виходить з положення про те, що контекст значення функцій руки для людського життя визначає безпосередню залученість людини у зовнішню діяльність. Жодна частина людського організму, за винятком очей, так активно не приймає участь у сприйнятті простору та орієнтації в ньому. Без цього не можлива організація будь-якої дії. Руки допомагають людині виконувати безліч функцій. Руки

перебувають у постійній контакт з навколишнім середовищем. Вони необхідні для задоволення вітальних потреб та приймають участь практично у всіх діях, пов'язаних з отриманням задоволення. Руки є основним інструментом забезпечення кінестетичного та тактильного зворотнього зв'язку, і як наслідок надають людині більшу частину інтеріндивідуальної інформації.

Таким чином проєктивний особистісний тест, в якому різні зображення руки використовуються в якості візуалізації стимулів, дозволить виявити багато поведінкових тенденцій людини на основі особливостей її індивідуального сприйняття запропонованого стимульного матеріалу.

При обробці отриманих результатів відповідь відноситься до однієї з наступних категорій.

Агресія (А). Рука сприймається як домінуюча, активно відображає кожен об'єкт, який має агресивний ефект (щипає, б'є, натискає на комаху, готова до удару тощо).

Вказівки (В). Рука здійснює імперативну дію: веде, направляє, перешкоджає, переважає над іншими людьми (дерегує оркестром, дає інструкції, читає лекцію, поліцейський зупиняє машину, тощо).

Страх (С). Рука виступає в ролі жертви агресивних проявів іншої людини або намагається захистити когось від фізичних впливів, те, що спричиняє травму. Ця категорія також містить відповіді, які містять тенденцію проти агресії (стиснення кулака, але не для удару, підняття руки, перехоплення удару рукою тощо).

Емоційність (Е). Рука виражає любов, позитивне емоційне ставлення до інших людей, бере участь у дії, виражає почуття, позитивне ставлення, доброту (дружнє рукостискання, погладжує по плечу, рука, яка гладить тварину, дає квіти, обійми тощо).

Спілкування (К). Рука бере участь у комунікативних діях: звертається до когось, намагається налагодити контакт. Рівність – жест у розмові, мова жестів, показує шлях тощо.

Залежність (З). Рука висловлює підпорядкування іншим людям: бере

участь у комунікації на посаді «знизу», успіх якого залежить від дружнього ставлення іншої сторони (прохання, солдат віддає офіцеру честь, школяр піднімає руку, щоб поставити запитання).

Демонстрація (Д). Рука бере участь у чітко демонстраційній дії (показує «ОК», захоплюється манікюром, показує тіні на стіні, танцює, грає на музичному інструменті тощо).

Інвалідність (І). Рука пошкоджена, деформована, хвора, недієздатна (поранена рука, зламаний палець тощо).

Опис (О). Ця категорія містить описи руки без вказівки на її дії (вільна рука, красива рука, дитяча рука, рука хворих тощо) [44].

Методика отримання зворотного зв'язку «Їжачок».

Вихователь розповідає дітям казку: «Йшов їжачок лісом. Бачить – пеньок стирчить. А на тому пеньку сидить зайченя і манну кашу їсть. З'їло зайченя всю кашу і каже:

- Дякую, мамо!

Підійшла до зайченя зайчиха-мама, погладила його по голівці і похвалила:

- Молодець! Який у мене вихований синок росте!

І їжачку, якого ніхто ніколи не гладив так ласкаво, раптом стало сумно і гірко. Він аж заплакав. Побачила зайчиха, що їжачок плаче, і запитала:

- Хто тебе образив?

- Ніхто не образив, - відповів їжачок.

- То чому в тебе сльози на очах?

- Тому що ви зайченя... погладили... лапкою.

- Хіба тебе мама не гладить?

- Не гладить. Ніхто мене не голубить.

- Я б тебе, маленький, погладила, якби... якби ти не був таким колючим, жалісливо промовила зайчиха.

- Звичайно, вона б тебе погладила, – втрутився зайчик. – Але можна боляче лапку вколоти.

- А якщо я не буду колючим? - раптом запитав їжачок.

- Тоді інша справа, - говорить зайчиха-мама. - Але ж це неможливо!

- Можливо! – крикнув їжачок і став перекидатися, став качатися по землі до тих пір, поки не начепив на свої голки цілу купу опалого листя. Він став схожий на строкату різнокольорову кульку. Коли їжачок-кулька підкотився до зайчихи, вона відразу не зрозуміла, що діється. А їжачок просунув крізь листя чорний гудзик-носик і пробурмотів:

- Тепер я... зовсім... не колючий. Правда?

Зайчиха усміхнулася і погладила їжачка.

- Молодець! – проказала вона. – Який вигадливий їжачок росте!

Далі вихователь звертається до дітей: «Діти, коли їжачок розповів свою історію, йому захотілося дізнатися: чи є в нашій школі дітки, схожі на їжачків, яких ніхто й ніколи не гладив і не голубив. А щоб їжачок швидше про це дізнався, я пропоную вам намалювати йому малюнки та відправити їх поштою в казковий ліс. У цьому вам допоможуть запитання, що цікавлять їжачка.

- Твоя мама часто гладить тебе по голівці, обіймає, чи вона цього зовсім не робить? Якщо часто, то намалюй сонечко; якщо рідко - намалюй ялинку; а якщо тільки лає - намалюй хмаринку.

- Тобі хочеться, щоб мама частіше називала тебе ласкавими і ніжними словами? Якщо так – намалюй сонечко; якщо тобі байдуже – намалюй ялинку; а якщо тобі це не подобається – намалюй хмаринку.

- Бувають випадки, коли людину все дратує навколо, все йому не подобається. Якщо з тобою це відбувається часто – намалюй хмаринку; якщо рідко - намалюй ялинку; а якщо тобі завжди з людьми легко і ніхто тебе не дратує - намалюй сонечко.

- Нашого їжачка не міг ніхто погладити, бо він колючий, тому він від цього дуже страждав. А чи є у тебе такі «голки», які з'являються у тебе навіть тоді, коли тобі цього не хочеться. Якщо «голки» з'являються часто і вони тобі заважають дружити з дітьми – намалюй хмаринку; якщо це відбувається рідко, іноді – намалюй ялинку; якщо цього ніколи з тобою не відбувається – намалюй сонечко.

- Коли ти заходиш у свій клас, діти раді тебе бачити, а ти радієш зустрічі з ними? Якщо тобі приємно бачити всіх дітей - намалюй сонечко; якщо приємно бачити тільки деяких дітей - намалюй ялинку; якщо тобі не хочеться нікого бачити, не хочеться ні з ким спілкуватися – намалюй хмаринку.

Для наочності отриманих даних складається кольорова таблиця, де по горизонталі записуються номери запитань, а по вертикалі - прізвища дітей; на перетині горизонталі з вертикаллю розміщується малюнок дитини. Потім малюнки можна перевести в кольорові діаграми, замінюючи малюнок відповідним кольором. У результаті виходить кольорове поле, на якому наочно видно, який відсоток дітей і хто саме схильний до агресії. Крім діагностичного, методика має психотерапевтичний характер, оскільки дитина мимоволі «приміряє» ситуацію на себе [32].

Методика «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковські) для визначення рівня агресії дошкільників (Додаток Г).

Ця методика вимірює поведінку дітей, яка може призвести до психологічної та фізичної травматизації інших дітей. Шкала передбачає отримання інформації про частоту прояву прямих форм фізичної (удари, штовхання тощо) і вербальної (сарказм, образа, погроза) агресії та гніву (легкість виникнення гніву тощо). З метою уникнення часових викривлень у відповідях, вихователь збирає інформацію про поведінку дітей на протязі останніх 7 днів. Вони ранжують відповіді за шкалою від «0» до «6 і більше разів» [16].

Методика самооцінки емоційних станів «Термометр» (додаток Д).

Методика розроблена Н. Фетіскіним і призначена для виявлення емоційних станів тут і зараз. Перевагою цієї методики є швидка фіксація станів у їх динаміці.

Шкали термометра відповідають наступним емоційним станам: радість, злість.

При інтерпретації даних розташування знака до 36°C відповідає слабкій вираженості певного емоційного стану, від 36 до 37°C – середній вираженості, від 37 до 38 С – високій вираженості, а від 38 до 39°C – дуже високій вираженості

емоційного стану.

Вихователь роздає дітям малюнки з зображенням термометром та звертається до дітей: «Перед вами на малюнку зображений термометр, на якому є дві шкали, відповідаючих радості та злості. Поділки на шкалах відповідають тому чи іншому рівню вашого стану. Відзначте будь-яким знаком на цій шкалі термометра «температуру» наявного в даний момент у вас настрою. Наскільки ви розлютились сьогодні? Наскільки ви відчуваєте радість».

Діти відмічають наскільки вони відчувають радість чи злість в даний момент [42].

Методика «Кактус».

Автор цієї методики – М. Панфілова. Її мета – дослідження емоційно-особистісної сфери дитини, виявлення наявності агресії, її спрямованості та інтенсивності.

При проведенні діагностики видається аркуш паперу форматом А4, простий олівець, кольорові олівці. Після того, як дитина намалювала малюнок, їй задають питання, відповіді на які допомагають уточнити інтерпретацію.

Вихователь звертається до дітей: «На аркуші паперу намалюйте кактус – таким, яким ви собі його уявляєте».

Потім вихователь задає питання:

1. Цей кактус домашній чи дикий?
2. Цей кактус сильно колеться? Його можна помацати?
3. Кактусу подобається, коли за ним доглядають, поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один або поряд з іншими рослинами? Якщо поряд, то яка це рослина?
5. Як зміниться кактус, коли підросте (голки, обсяг, відростки)?

Інтерпретувати малюнок можна наступним чином.

Агресивність – наявність голок, особливо їх велика кількість. Сильно стирчать, довгі, близько розташовані один до одного голки відображають високий ступінь агресивності.

Імпульсивність – уривчасті лінії, сильний натиск.

Егоцентризм, прагнення до лідерства – великий малюнок, розташований в центрі листа.

Невпевненість у собі, залежність – маленький малюнок, розташований внизу аркуша.

Демонстративність, відкритість – наявність виступаючих відростків в кактусі, химерність форм.

Скритність, обережність – розташування зигзагів по контуру або всередині кактуса. Наявність западин і вигинань свідчить про скритність, такий малюнок говорить куди менше, ніж знає.

Оптимізм – зображення «радісних» кактусів, використання яскравих кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.

Тривога – переважання внутрішнього штрихування, переривчасті лінії, використання темних кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.

Жіночність – наявність м'яких ліній і форм, прикрас, квітів.

Якщо кактус має опуклості – значить, дитина відкрита і простодушна.

Екстравертованість – наявність на малюнку інших кактусів або квітів.

Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності – наявність квіткового горщика на малюнку, зображення домашнього кактуса.

Відсутність прагнення до домашнього захисту, почуття самотності – зображення дикоростучого, пустельного кактусу.

Чим яскравіший кактус – тим більш життєрадісним є досліджуваний. Якщо ж він похмурий і в малюнку переважають темні тони – значить, необхідно якщо не бити на сполох, то хоча б дізнатися причину.

Малюнок у центрі означає нормальний рівень самооцінки, відсутність незадоволеності своїм становищем і якихось особливих домагань. Чим сильніше малюнок зрушується вгору, тим вища самооцінка, і відповідно, чим нижче малюнок – тим менше впевненості в собі. Зрушення вліво означає – присутність в характері рис інтроверта, вправо – схильність до екстраверсії. Розмір кактуса також має значення, чим крупніший малюнок, тим більш вираженим є прагнення до лідерства, наполягання на своїй думці як єдиній вірній [23].

Методика «Вулкан».

Дітям пропонується намалювати вулкан та відповісти на наступні питання:

- Як справляється вулкан з лавою, що знаходиться в ньому?
- Чи любить вулкан накопичувати лаву, або любить вивергатися часто і з захопленням?
- Що може трапитися при виверженні з вулканом та усім, що навколо вулкана?
- Спробуйте знайти найбезпечніші способи виверження лави для самого вулкана і для навколишнього світу.

Вулкан дитини, на чию агресію скаржаться вчителі та батьки, буде неодмінно вивергатися червоною лавою, її буде багато: чим більше агресії, тим більше вона буде займати простору на аркуші. У дітей з пригніченою агресією (тихих, зі схильністю до депресії, пасивних) лава буде вся всередині вулкана, в крайньому випадку, на їхніх малюнках вулкан буде лише злегка нею «плюватися», та й колір для зображення лави буде обраний не червоний, а сірий, оранжевий, та ін. Такий малюнок – безпечний привід поговорити про те, як взагалі живе агресія [22].

Серед методологічних підходів для діагностики агресивності особливе місце займає метод спостереження (додаток Е). Зокрема, стандартизоване спостереження передбачає складення протоколів, які можна використовувати для контент-аналізу та кількісних вимірів ступеня агресивності окремих особистостей чи соціальних груп. Даний спосіб діагностики забезпечує об'єктивне порівняння об'єктів за ознакою, яка вивчається та ефективний контроль динаміки агресивності при застосуванні профілактичних і терапевтичних технологій, в тому числі і соціального втручання.

При структурованому спостереженні завчасно визначається коло вивчаємих параметрів, які в найбільшому ступені цікавлять дослідника у зв'язку з поставленими задачами. В цьому випадку спеціальний план запису чи фіксації результатів спостережень складається ще до початку збору інформації.

Оцінюючи агресивність дітей особливу увагу слід приділяти синдромам, що описують вороже ставлення до дорослих і дітей, відсутність соціальних норм.

Для цілеспрямованого спостереження за проявами агресії можна використовувати орієнтовну схему спостереження (додаток В) за дитиною, що дає змогу визначити рівень агресивності дитини та зробити припущення о тенденції формування патохарактерологічних агресивних реакцій.

Ця схема передбачає фіксацію частоти поведінкових актів дитини у відповідності з показниками агресивності:

- 0 – ніколи не проявляється;
- 1 – інколи спостерігається;
- 2 – спостерігається доволі часто;
- 3 – проявляється майже завжди;
- 4 – спостерігається постійно.

Загальна сума балів за частотою спостереження визначає рівень агресивності.

1й рівень (від 0 до 65 балів) – свідчить про те, що поведінка дитини говорить про відсутність у дитини схильності до закріплення ситуаційно-особистісних реакцій агресії як патохарактерологічних; у більшості випадків, дитина в змозі самотійно подолати власну агресивність.

2й рівень (від 66 до 130 балів) – говорить про небезпеку закріплення агресивних реакцій як патохарактерологічних скоріше за все, дитині необхідна допомога в оволодінні власною деструктивною поведінкою.

3й рівень (від 131 до 195 балів) – характеризує поведінку дитини як патологічну. Це включає психолого-педагогічний супровід дітей в опануванні агресії як поведінкового та емоційного розладу.

4й рівень (від 196 до 240 балів) – найбільш вірогідне свідчення серйозних патохарактерологічних змін в особистості дитини, що потребують медичинського втручання [36].

2.2. Аналіз психолого-педагогічних умов, методів, прийомів психокорекційної роботи з агресивними дітьми

Вступ до дитячого садка є вирішальним етапом розвитку в житті багатьох дітей, головним чином тому, що саме в цьому контексті вони вперше беруть участь як члени стабільної групи однолітків і добре організованої командної діяльності. Отже, дошкільний заклад може бути першим середовищем за межами домашнього середовища, де труднощі дітей у соціальній взаємодії з однолітками можуть бути в першу чергу виявлені та оцінені дорослими та фахівцями [56].

Середній дошкільний вік відіграє велику роль у розвитку навичок соціалізації. Це пояснюється тим, що в цьому віці з'являється бажання інтенсивно спілкуватися з однолітками. Потреба в спілкуванні з іншими дітьми проявляється у дітей з трирічного віку. Відсутність спілкування в ранньому віці сприяє агресивності. Однією з причин небажання дітей відвідувати дитячий садок є проблеми у стосунках з однолітками, коли вони можуть образити, б'ються. Статистика показує, що кожна третя дитина потребує допомоги у налагодженні стосунків з однолітками.

Вихователю потрібно спрямовувати свої зусилля на те, щоб дитина зверталася з елементарними пропозиціями, проханнями, оцінними судженнями; культурно проявляла вибіркоче ставлення до них – стриманно реагувала на докучливість когось із дітей, позитивно – на кмітливість та привітність інших.

За допомогою дорослих діти набувають уміння порівнювати себе з однолітками, формулювати уявлення про власні здібності, вчать наслідувати тих, кого вважають вправнішими, умілішими за себе; вчать діяти за моральними правилами (звертатися привітно, вибачатися, відповідати на запитання, прислухатися до пропозицій, утримуватися від образ і агресивних дій [2].

Основними групами труднощів у спілкуванні, які створюють бар'єри, не дозволяючі дитині дошкільного віку повноцінно спілкуватися з однолітками являються:

- дитина не знає як спілкуватися, ігрові навички та навички взаємодії знаходяться на низькому рівні, тому деякі діти для того, щоб привернути увагу однолітків в групі дитячого садка, підходять до інших дітей та штовхають їх;

- дитина не хоче спілкуватися з тієї причини, що при будь-якому спілкуванні та взаємодії необхідно керувати собою, що дається їй з великим трудом; такі труднощі характерні для імпульсивних та гіперактивних людей;

- небажання спілкуватися з однолітками у зв'язку з індивідуальними особливостями дитини (більшою мірою для дитини характерні переживання внутрішнього плану: дитина не ділиться своїми проблемами); деякі діти, наприклад, бояться попроситися в туалет в дитячому садку;

- вже в дошкільному віці дитина проявляє здібності в якійсь сфері, і ця сфера займає багато місця в житті малюка;

- труднощі в спілкуванні з однолітками можуть бути пов'язані з переважанням егоїстичних мотивів в поведінці. В цьому випадку від оточуючих однолітків дитина вимагає беззаперечної покори.

З метою подолання труднощів у спілкуванні дітей дошкільного віку вихователю необхідно:

- обмежити негативну оцінку поведінки дитини, особливо в присутності інших дітей; при необхідності негативної оцінки поведінки дитини слід зробити її один на один, без присутності кого-небудь.

- надати дитині можливість проявити себе в чомусь значущому (наприклад, попередньо задати дитині домашнє завдання, з яким він виступить перед іншими дітьми);

- організовувати сумісні зустрічі дітей та батьків поза дитячим садочком (відвідування свят, концертів, виступів);

- в окремих випадках при несприятливому положенні дитини в групі однолітків доцільно використовувати метод вікових переміщень (статусної психотерапії) при якому дітей з проблемами у спілкуванні на 30 днів переводять на сходинку нижче (наприклад зі старшої групи в середню).

При цьому такі негативні форми поведінки образу, захисні реакції і та ін.

уступає місце позитивним формам поведінки: підтримати, похвалити, бажання допомогти і т.ін. дуже важливим є те, що на зміну сльозам, образам і нестриманності емоційних виявів приходить довіра, наснага. В цілому при використанні методу вікових переміщень негативне ставлення до оточуючих міняється на позитивне. В свою попередню групу діти повертаються, маючи нові форми особистісного реагування. При переважінні у дитини егоїстичних мотивів в поведінці його переводять на сходинку вище (наприклад із середньої групи в старшу). При такому відносному пониженні діяльності дитини відбувається спочатку посилення негативних домінантних реакцій (накази, нападки, лайка і та ін.), а потім їх зниження та заміна на позитивні реакції.

Окрім перерахованого педагогу необхідно врахувати, що оптимальна кількість дітей дошкільної групи для створення соціально-психологічної сфери спілкування – 8-12 дітей. При більшій кількості дітей спілкування складається з певними труднощами, так як неминуче відбувається розбиття дітей на підгрупи, які легко перетворюються на ворожуючі групування, якщо влада у них переходить в руки авторитарних організаторів.

Допоможуть у вирішенні проблеми і спеціальні ігри для розвитку спілкування. Для гри використовуються готові казки та казки, які вигадують діти. Ігри потрібно спрямовувати на вирішення неочікуваних проблемних ситуацій, подолання перешкод, спонтанну взаємодію та вміння домовлятися. Вміння домовлятися є ключовим при рішенні проблем спілкування. Наприклад, казка «Теремок» підходить для цієї цілі. В цій казці прихід усіх персонажів символічно можна позначити як прихід дитини в групу дитячого сада. Як розповісти про себе? Як презентувати себе? Як домовитися з іншими дітьми? Відповіді на ці питання можна допомогти знайти дитині під час проігрування цієї казки [10].

Причини порушення взаємовідносин у дітей в групі однолітків можуть бути пов'язані з особистістю дитини, батьків та педагогів. При порушеннях у дитини взаємовідносин з однолітками дорослі, які виховують дитину, часто здійснюють такий виховний вплив на дитину, який погіршує ситуацію дитини з

проблемами спілкування.

Формування бажаної поведінки може здійснюватися у формі активного соціального навчання адаптивним поведінковим реакціям. Нерідко вже при проведенні поведінкової оцінки виявляється дефіцит провідних соціальних навиків. Діти не вміють вислуховувати співбесідника, демонструвати впевненість, вирішувати конфлікти, опиратися негативному впливу середі чи приймати рішення.

Тому одним з ефективних методів корекції агресивної поведінки дітей є поведінкова терапія, яка полягає у демонстрації та закріплення позитивного зразка поведінки, навчанні дітей методам самоаналізу, саморегуляції, правильним способам вираження агресії та накопиченого напруження.

При спілкуванні з батьками діти засвоюють спосіб регуляції поведінки, який використовують батьки. Виховний вплив особистості вихователя може зберігатися на довгі роки та здійснити вплив на оцінку власної особистості дитини. Тому так важливо подавати гарний приклад дітям [20].

Позитивне підкріплення своєї діяльності з боку дорослих необхідно дітям дошкільного віку для повноцінного розвитку особистості. В дошкільному віці відношення дорослого набуває для дитини особливого значення. Їй потрібно, щоб дорослий не тільки помітив, але й обов'язково похвалив її дії. Нестача похвали з боку вихователя проявляється в тому, що дітям стає нецікаво з вихователем. В практиці дитячого садка необхідний диференційований підхід у використанні заохочень та покарань в залежності статі та особистості дітей.

Вихователь може використовувати наступні словесні способи заохочення та підтримки дитини дошкільного віку:

- чудово, правильно, добре, надзвичайно;
- ти робиш це дуже добре;
- ти робиш це гарно;
- сьогодні ти робиш це значно краще;
- чудова робота;
- ще троше часу і у тебе вийде;

- з кожним днем у тебе це виходить краще;
- це краще за все;
- ти хоробріший, розумніший, сильніший;
- поздоровляю, я дуже пишаюсь тобою;
- це успіх, перемога;
- я вірю у тебе;
- я дуже рада за тебе;
- молодець, ти швидко вчишся.

При заохоченні дітей дошкільного віку вихователь повинен враховувати, що:

- співвідношення заохочень та покарань повинно переважати в бік заохочень, це необхідно для позитивного фону виховного процесу;
- потрібно використовувати мінімальні винагороди, оскільки вони залишають місце для тих відчуттів радості, які супроводжують успіх та досягнення дитини; вибираючи подарунок для дитини необхідно пам'ятати, що подарунок – це тільки символ успіху чи досягнення;
- діти дошкільного віку чутливі до слів, значущих для них дорослих (особливо дівчинки), тому заохоченням для них можуть слугувати вдало підібрані фрази та слова;
- як вид заохочень можна використовувати почесні доручення, коли дитині доручається більше, ніж звичайно;
- заохочувати потрібно не тільки за результат, а і за спробу досягнути результату, за старання зробити добре, допомогти.

З ціллю формування більш позитивної поведінки також використовують програми «жетонного» підкріплення.

Жетони – це речові умовні підкріплюючі стимули (бали, значки, фішки), які можуть бути обмінені на підкріплюючі стимули. Останні можуть виглядати як право участі в цікавій діяльності, цінні призи, солодощі і т.д. Програми «жетонного» підкріплення повинні включати в себе чіткі правила обміну, визначаючи, яка кількість жетонів необхідна для отримання підкріплюючих

стимулів. Даний метод доволі ефективний в роботі з дітьми. При використанні жетонів частота поганої поведінки суттєво зменшується.

Спалахи гніву у дошкільників можуть бути досить сильними та може застати вихователя зненацька. Під час кризи трьох років дитина наполягає на своїй самостійності. Від частого повторення слів «не можна» у дитини може виникнути агресія. Це породжує почуття протесту та бажання зробити на зло, а контролювати цей процес складно. Вихователь може використати інші слова. Наприклад, не можна піднімати на вулиці брудну палочку та класти її в рот, бо це шкідливо для здоров'я і т.п. Важливо пояснити дитині причину такого «не можна», тоді в неї буде менше приводів злитися.

Часто у дітей виникають конфлікти за право володіти річчю, зазвичай іграшкою. Прояв агресії у цьому випадку переважно залежить від реакції і ставлення батьків та вихователя до тих чи інших форм поведінки [21].

У дошкільному віці у дитини активізується «дослідницький інстинкт» і в цей же час перед дитиною постає новий досвід заборон, обмежень, рамок та обов'язків. В цей час дитина відчуває розчарування, сприймає цю ситуацію як відкидання з боку вихователя, або батьків. Саме від безвиході, неможливості вирішити одночасно ці два завдання одночасно в дитині прокидається гнів, злість, агресивні реакції.

Приблизно в три-чотири роки виникає поняття «перенесення». Суть його в тому, що дитина не дозволяє собі відкрито висловлювати свою злість на маму чи тато і переносить свій гнів на інший нешкідливий об'єкт.

Під час виявлення агресії не можна бути до дитини байдужим чи ворожим. Головне на цьому етапі – терпіння і спокій. Намагаючись реагувати цивілізовано, вихователь вже показує дитині своїм прикладом як потрібно реагувати на злість. Потрібно коротко сказати по суті та відволікти увагу дитини на щось інше.

Перевиховувати темперамент неможливо, проте реально врахувати особливості дитини з тим чи іншим типом темпераменту, можна також використовувати сильні і слабкі сторони певного типу темпераменту в конкретних ситуаціях.

Дитині необхідна свобода, щоб вона навчилася самостійно приймати рішення і відповідати за них. Але не менше їй до певного часу потрібні деякі зовнішні кордони і норми, щоб вона зуміла поступово вибудовувати свої внутрішні норми та принципи.

Основа всього виховання і покарання – у встановленні допустимих меж: що можна, чого категорично не можна, а що можна іноді.

Наприклад, ніколи не можна робити боляче, і ніколи можна не спати під час тихого часу, а можна тихенько полежати або погратися з улюбленою іграшкою.

Дитина має мати уявлення про це та розуміти це. Спочатку потрібно встановити цінності, а потім вимагати їх виконання.

Вимоги дорослих слід повторювати дитині багаторазово доброзичливо і авторитетно, чітко і зрозуміло.

Дитина може бути і справді винна, і покарати її потрібно тільки тоді, коли вона щось вчинила навмисно погано, проте знала, що цього робити не можна. Межі мають бути чіткі і недвозначні, але їх не повинно бути занадто багато. Все має бути в межах розумного і реального для дитини відповідно до її віку, потреб, можливостей. Краще карати дитину, позбавляючи її доброго, ніж завдаючи їй шкоду. Вихователю потрібно бути обережним у своїх погрозах покарати дитину. Якщо він не збирається робити того чим лякає, то і не потрібно казати цього, інакше він сам підриває свій авторитет.

Ситуації бувають різні: дитина може побитися, бо захищала когось або давала здачі, або випадково щось розбила або просто чогось не зрозуміла. Дуже важливо пролити світло на ситуацію – що трапилося, чому, з'ясувати якої думки дитина щодо цього. Повчаючи дитину, вихователь має переконатися, що вона в змозі це зробити. Знаючи зазделегідь, що дитина не впорається, а потім ще і покарати її за це – не логічно і не правильно. Адже мета покарання – щоби дитина засвоїла певні норми та правила своєї поведінки. Покарання повинно давати результат, а не просто викликати почуття провини або страху в дитини. Це означає, що наступного разу дитина вже рідше порушуватиме ці самі правила, або не порушуватиме взагалі.

Не можна карати дітей таким чином:

- не можна карати мовчанням – витримати бойкот дитині дошкільного віку дуже складно, для цього їй потрібно напруження всіх його психічних сил.
- говорити: «Я тебе більше не люблю», позбавлення любові – це найсильніше покарання, авжеж, за умови, якщо ця любов до дитини з боку дорослого дійсно існує;
- фізично, оскільки за зовнішньою ефективністю окрім страху не існує нічого; і втішати себе тим, що я б'ю дитину для її ж блага, марно – шкоди тут більше: ви не тільки навчите дитину боятися покарання, але й надаєте дитині урок жорстокості.
- кричати на дитину, оскільки крик сприймається дитиною дошкільного віку як словесне побиття;
- тривало та через довгий період часу карати дитину (покарання повинно слідувати за провиною);
- дорікати та згадувати минулі гріхи дитини, тим самим закріплюючи погану поведінку дитини.

Після покарання обов'язково потрібно пробачити дитину та забути її провину, не згадувати самим, не нагадувати дитині. Вихователь та батьки повинні чекати хорошого та будувати в дитині хороше. Не можна карати дитину працею чи навчанням.

Покарання – це негативна оцінка вчинку, неприємна процедура. І якщо зв'язати те, що не приємно, з тим, що потрібно робити і навіть потрібно намагатися, то відбувається неправильна орієнтація дитини. Вона бути сприймати навчання та працю як покарання, а не нормальну та необхідну для свого благополуччя дію.

Кожній людині, а тим більше дитині, важливо і необхідно, щоб її любили, поважали, хвалили. Тільки спираючись на позитивні якості дитини, можна позбавити її від ярлика «агресивна дитина». І нехай вона бешкетник, як вихователю може здаватися, але в неї обов'язково можна знайти щось позитивне, за що можна захопитися, і показати дитині, що вона хороша. Навіть, якщо

вихователь не знає за що похвалити, можна висловити віру в її можливості, щиро повірити, що вона добра, хороша, подарувати їй свою віру авансом і результат обов'язково буде.

Дуже важливо продемонструвати дитині, що вихователь може витримати її погану поведінку та контролювати ситуацію, а значить розуміє, вміє впоратися з цими незрозумілими та небезпечними почуттями. Для цього необхідні:

- спокій;
- впевненість;
- послідовність;
- стабільність і сталість.

Вихователю дуже важливо опанувати себе, не метушитися, перебираючи різні варіанти впливу, а чітко тримати одну лінію поведінки. Необхідно прийняти почуття дитини, зрозуміти їх, пояснити дитині, що з нею відбувається, продемонструвати здатність і можливість бути з цими почуттями, переживати їх і висловлювати прийнятним способом.

Важливо показати дитині, що це можна пережити, з цим можна бути, з цим можна впоратися. Отже, дитина несвідомо зрозуміє, що ці почуття не такі вже і страшні, якщо вихователь може їх контролювати, вихователь сильніший від них, а значить дитина може зробити висновок: «Я теж можу навчитися контролювати ці неприємні почуття».

Вихователю необхідно ввести і закріпити одне просте і важливе правило-обмеження: «Робити боляче не можна». Необхідно стежити за дотриманням правила, не допускати його порушення. Тому агресивну дію завжди має бути зупинено.

Щоб зупинити маленького агресора є простий алгоритм дій. По-перше – озвучити основне правило: «Робити боляче не можна». По-друге – фізично обмежити дії дитини: утримати, зупинити, взяти на руки, обійняти. Можливо необхідно застосувати силу, але силу стримувальну. Наприклад, сказати: «Дівчиніці боляче. Робити боляче не можна». І спокійно притримати руку дитини: «Ні, не можна». Можна взяти на руки малюка і понести подалі від

«подразника».

Одним із ефективних методів обмеження та корекції агресивної поведінки є оголошення тайм-ауту, перерви. Дитину можна посадити на стільчик або відправити в іншу кімнату на кілька хвилин. Можна виділити спеціальне місце і навіть вигадати для нього назву, наприклад, «стільчик заспокоєння».

Вихователю потрібно пояснювати дитині, що злитися можна, але не можна робити боляче, не можна псувати речі. Почуття злості виникає і йому треба знайти вихід. Найчастіше діти проявляють агресію тільки тому, що не знають інших способів вплинути на ситуацію і висловити свої почуття. Один із найдієвіших варіантів реагування – це озвучення. Важливо навчити дитину відверто говорити про свої почуття. Просте правило: «Якщо щось не подобається – скажи» [26].

Коли ми сердимось, напруження в нас накопичується. Частково його можна виразити словами, проговорити свої почуття, поділитися з кимось. Важливо навчити дитину позбавлятися від накопиченого напруження прийнятним у суспільстві способом. У цьому можуть допомогти різні ігри, іграшки, малювання, ліплення, змагання, прогулянки, спорт. Можна використовувати наступні прийоми для вираження злості і роздратування:

- можна попросити дитину уявити поруч того, хто її розлютив і висловити всю образу і злість, які накопичилися;
- можна бити кулаками подушку, ногою м'яч, рвати папір, написати на аркуші паперу про те, що наболіло;
- у хвилинку злості перед тим, як щось сказати або зробити – глибоко вдихнути тричі, або порахувати до 10;
- можна використовувати мішечок для кричалок: покричати у мішечок та випустити злість у вікно;
- можна влаштувати бій з боксерською грушею;
- перетворити злість на творчість: малювати, ліпити, вирізати, а можна і зламати потім виліплене, замалювати, порізати ножицями або просто порвати намальоване;

- зробити кілька фізичних вправ.

Дуже дієвими і цікавими методами корекції агресивної поведінки є творчі методи. Серед них методи арт-терапії, ліплення, казкотерапії, музична та танцювальна терапія.

У роботі з агресивними дітьми малювання надає можливість проявляти і досліджувати гнів дитини на безпечній території. Це один із доступних і дозволених способів висловити свою злість, не завдаючи при цьому нікому реальної фізичної шкоди. Якщо дитина напружена, роздратована, знервована, запропонуйте їй помалювати.

Щоб допомогти дитині впоратися зі своїми почуттями, вихователь може запропонувати дитині намалювати їх на аркуші паперу. Для корекції агресивної поведінки дитини можна:

- малювати пальчиковими фарбами, розфарбовувати великі картинки;
- рвати папір і робити аплікацію - можна порвати малюнок, а потім зібрати і склеїти;
- намалювати «жахливе чудовисько», дати йому назву, розповісти, де воно живе, що любить і про що мріє;
- намалювати портрет кривдника, після того як портрет буде готовий з'ясувати, хто це, визначити ступінь агресії дитини, допоможуть проаналізувати її поведінку;
- намалювати свою злість, після цього запитати дитину, що ви будете робити з цією злістю (можна потаваришувати, придумати їй друзів, прикрасити чимось, задобрити або просто відпустити, викинути);
- намалювати свій страх і потім обговорити з дитиною що зробити з цим страхом;
- намалювати настрій – увімкніть спочатку веселу музику, попросить намалювати картинку, яка підходить до цієї музики, потім увімкніть сумну музику, запитайте чим відрізняється ця музика, яку картинку можна намалювати під неї;
- намалювати себе – запропонуйте дитині намалювати себе, коли вона

радіє і коли сердиться, запитайте дитину що її може розсердити, а тата, а маму, що може її потішити та її батьків.

Ліплення також є одним з ефективних прийомів психокорекційної роботи з агресією. Воно розвиває увагу і приносить користь психиці дитини. Воно допоможе навіть наймолодшій дитині висловити свої емоції та дати вихід накопиченому напруженню [25].

Ще одним видом творчості є казка. Казка розкриває поняття добра і зла, краси і потворності, чесності і підлості, любові і ненависті, ледачості та працовитості, гідності, поваги, патріотизму, людяності та інших загально визнаних моральних якостей та норм [28].

Спочатку дитині пропонується обрати головного героя. Далі – зав'язка. Тут працює фантазія. Вихователь може задавати сюжет, ставити питання. Наприклад, можна скласти казку про хлопчика, який постійно бився, кусався і вередував. Вихователь може запитати у дітей, що може допомогти йому стати хорошим, як йому потоваришувати з іншими дітьми.

Під час спільного читання, прослуховування казок, музичних творів, граючи, вихователю потрібно розвивати в дітях співпереживання героям, емпатію.

Дуже ефективним є ігровий метод у корекції агресивної поведінки.

Гра є доступною та зрозумілою для дітей. Це територія дитини, її світ. Гра – можливість безпечно опанувати новий досвід. У грі можна все переграти заново, виправити, повернути і тому не боятися наслідків. Гра універсальна для дитини. Вона і розвиває, і навчає, і виховує, і лікує, а найголовніше приносить задоволення.

Педагогічний потенціал гри полягає у тому, що вона створює умови для творчого самовираження дитини, а творчість є найпотужнішим засобом її розвитку [41].

Основні правила гри з дітьми:

- грати із задоволенням;
- не відволікатися;

- грати на одному рівні з дитиною;
- не командувати, не керувати дитиною, надати їй ініціативу;
- не критикувати і не оцінювати;
- зацікавлювати, а не примушувати, проявляти фантазію і пробувати різноманітні варіанти.

Можна грати з дітьми в наступні види ігор:

- ігри, в яких можна вільно виявляти свої почуття, навіть негативні, жахливі і важкі;
- ігри, в яких можна розслабитися і зняти м'язове напруження;
- ігри, які допомагають зрозуміти свої почуття та почуття інших людей;
- ігри, які допоможуть навчитися чекати, оцінювати свої сили, керувати своїми емоціями і опановувати себе;
- ігри, в яких можна спробувати поводитися по-різному, бути різним;
- ігри, які допоможуть зрозуміти, що таке добре, і що таке погано;
- ігри, які допоможуть зрозуміти наслідки своїх дій;
- ігри, які навчають правильно злитися;
- ігри для випускання пари, в яких можна відкрито виявляти заборонені почуття гніву, злості, роздратування і образи.

Що потрібно враховувати, граючи в такі ігри:

- організувати безпечний бар'єр (надати вільне місце, закрити усі гострі кути і прибрати все, що може розбитися і поламатися);
- вибрати відповідний час (не грати, коли час обмежений, перед сном);
- обов'язково потрібно враховувати фізичний стан дитини (не грати, коли дитина хвора, втомилася, не виспалася або має неврологічні проблеми).

Правила гри:

- ми нікому не робимо боляче;
- правило стоп (за сигналом «стоп» гру слід зупинити, а не обов'язково закінчити).

Ці правила дозволяють контролювати безпеку процесу та розвиває самоконтроль. Необхідно обов'язково донести до дітей, що це гра. І те, що можна

в грі не завжди можна робити в житті. Для гри є обмежений час, місце.

Можна грати в наступні ігри для виходу агресії.

Ігри руйнувалки і розкидалки – потрібно щось створити, побудувати, зліпити, намалювати, скласти), а потім це весело і дружно поламати.

Ігри-штовхалки – полягає в тому, що потрібно когось або щось штовхнути. Потрібно мати можливість м'яко приземлитися. Тому потрібно постілити мати і грати подалі від меблів [20].

Одним із методів психокорекції широко використовуваних у випадках відхиляючої поведінки є репетиція поведінки дітей. Цей метод може мати форму тренінга, групових ігор, розігрування ситуацій. Спочатку виявляються сфери, в яких діти відчують труднощі і стимулюється мотивація до навчання. Далі визначаються види бажаної поведінки найбільш адекватні в проблемних ситуаціях.

Після дітям пропонують потренуватися, реагуючи на певні ситуації в процесі рольової гри (вихователь, як правило, грає роль опонента). Дітей заохочують застосовувати цю поведінку в реальних життєвих ситуаціях, схвалюючи і підкріплюючи адекватну поведінку. Найбільше значення при проведенні репетиції поведінки має тренінг асертивності. Асертивна поведінка означає будь-яку поведінку, не пов'язану з тривогою.

Тренінг асертивності базується на виділенні трьох видів поведінки:

- по-перше, це неасертивна, чи загальмована поведінка, при якій люди жертвують своїми інтересами;
- по-друге, це агресивна поведінка, при якій «посилюються» за рахунок інших;
- по-третє, це асертивна поведінка, при якій виграють дві взаємодіючі сторони.

Вихователю необхідно визначити який вид альтернативної поведінки може бути підходящим в певних ситуаціях. При цьому треба брати до уваги індивідуальний стиль поведінки дитини та допомогти їй формувати таку поведінку, яка буде як можна «натуральнішою» для неї. далі відбувається

репетиція асертивної поведінки.

Важно фокусувати увагу дитини не тільки на вербальних складниках, як контакт очей, пози, жести, вираження обличчя, тон та гучність голоса, інтонації, плавності мови. Після проведення репетиції бажаної поведінки дитину побуджують застосувати придбані знання в реальному житті [26].

Метод тілесно-орієнтованої терапії та заняття спортом також є чудовим способом випустити пар. Тілесно-орієнтована терапія та спорт додає здоров'я і допомагає виплеснути зайву енергію, накопичене напруження, краще розуміти своє тіло, допомагають зняти м'язові блоки, які найчастіше приховують заблоковані почуття, допомагає впоратися з емоційними проблемами. Зв'язок тіла та емоцій не односторонній. Якщо емоції впливають на тіло, то і через тіло можна впливати на емоційний стан дитини [10].

Таким чином, корекційна робота агресивних форм поведінки включає в себе широкий арсенал методів та прийомів, серед яких провідне місце займає:

- корекція через гру (в тому числі рольове програвання проблемних ситуацій);
- корекція через усунення із звичного оточення та поміщення в корегуючу середу чи групу (виправдана у тому випадку, коли встановлений зв'язок між агресивною поведінкою дитини та його найближчим оточенням);
- корекція агресивної поведінки через сублімування агресії в соціально схвалювану діяльність, наприклад, у спорті, виконанні доручень;
- корекція поведінки за допомогою творчих методів (малювання, ліплення, музична та танцювальна терапія, казкотерапія);
- корекція поведінки за допомогою поведінкових методів (демонстрація зразків, підкріплення бажаної поведінки, релаксація, навчання навичкам самоаналізу, самоконтролю, способам правильного вираження напруження та агресії).

2.3. Розробка програми з проведення корекції агресивної поведінки дітей середнього дошкільного віку

Корекційна робота з агресивними дітьми може проводитися за чотирма напрямками: індивідуальна робота, групова робота, групова робота з залученням батьків.

В корекційній роботі з агресивними дітьми дошкільного віку зазвичай використовується поєднання технік поведінкової, тілесно-орієнтованої терапії, ігротерапії, сказкотерапії та арт-терапії. Доцільно у корекційній роботі з подолання дитячої агресії використовувати поєднання методів різних терапій як комплексного методу.

Цілі та задачі корекційної роботи з агресивними дітьми полягають у відновленні психічної єдності їх особистості шляхом нормалізації її міжособистісних відносин. Зняття чи зменшення тривожної напруженості у спілкуванні є необхідною умовою для вирішення основної задачі роботи з корекції агресивної поведінки – навчання, в яке входять навчання навикам адаптивної поведінки, корекція несприятливих рис характеру та досягнення більш адекватної соціалізації дитини.

Як було зазначено вище, задля досягнення цих цілей у процесі корекційної роботи з агресивними дітьми вирішуються такі задачі:

- надання дитині можливості усвідомити неконструктивний характер своєї агресивної поведінки;
- усунення причини агресивної поведінки;
- навчання дитини здібності розуміти переживання, стани та інтереси інших дітей;
- навчання дитини грамотно виявляти свої емоції та стримувати агресивні реакції;
- формування почуття спільності з однолітками, усувати зовнішні прояви агресії та вчити прийнятним способам вираження гніву;
- надання допомоги дитині в налагодженні комунікації з однолітками;

- розвиток уміння конструктивно вирішувати міжособистісні конфлікти.

Виконання цих задач дозволяє дітям знизити рівень агресивності до прийняттого рівня і таким шляхом досягти більш адекватної соціалізації.

У виконанні цих задач велику роль грає також робота з батьками, оскільки дитяче благополуччя, перш за все, залежить від психологічного комфорту в сім'ї.

Сім'я є природним середовищем фізичного, психічного, інтелектуального, культурного та соціального розвитку дитини та її матеріального забезпечення та несе відповідальність за створення належних умов для цього [5].

Вихователю разом з дитячим психологом доцільно проводити консультації з батьками з метою просвітництва батьків стосовно:

- вікових особливостей психічного та фізичного розвитку дітей, способів оцінки рівня і гармонійності розвитку;
- методів корекції та профілактики відхилень у поведінці дітей, шкідливих звичок, агресії у дітей;
- компромісного вирішення життєвих ситуацій;
- конструктивного покарання.

Вихователь може розміщувати корисну інформацію для батьків на інформаційному стенді у батьківському куточку.

Ще одним видом корекційної роботи є індивідуальна бесіда з батьками агресивної дитини. Під час таких бесід може здійснюватися як діагностика, так і роз'яснювальні бесіди щодо корекції поведінки дитини та батьків, вироблення плану дій задля зменшення агресивності дитини, отримання зворотного зв'язку щодо ефективності заходів із зниження агресії.

При організації групової корекційної роботи з дітьми віком чотирьох-п'яти років доцільно створювати групу не більше 4 дітей. Рекомендована тривалість заняття - 20-30 хвилин від 1 до 2 раз на тиждень. У віці п'яти-семи років – не більше 4-6 дітей. Тривалість заняття 30-45 хвилин. Також корисно залучати до занять батьків. Під час сумісних занять діти та батьки можуть пропрацювати проблемні моменти у відносинах у вигляді ігор, рольового програвання ситуацій, малювати, ліпити, співати, танцювати разом. Це дуже зближує, сприяє кращому

контакту батьків з дитиною, єднанню. Під час таких занять батьки набувають досвіду, як організувати такі заняття в домашніх умовах.

Підготовка групової роботи з корекції дитячої агресії перш за все передбачає написання програми.

Згідно Закону України про дошкільну освіту корекційна програма повинна відповідати вимогам Базового компоненту дошкільної освіти.

Базовий компонент дошкільної освіти – це державний стандарт, що містить норми і положення, які визначають державні вимоги до рівня розвиненості та вихованості дитини дошкільного віку, а також умови, за яких вони можуть бути досягнуті [35].

Заняття корекційної програми звичайно включають в себе наступні етапи:

- початковий етап (зниження напруги, створення позитивної психологічної атмосфери, єднання групи шляхом традиційного привітання, спілкування та комунікативних ігор («Подаруй посмішку», «Ласкаве ім'я», «Дзвін», «Сполучна нитка», «Йди до мене», «Називай мене», «Добра тваринка», «Подаруй доброту», «Лагідні руки-добрий погляд-приємна посмішка», «Естафета гарних новин», «Добре тепло»).

- основний етап (виконання вправ, технік на вивільнення зайвої енергії, напруження, усвідомлення своїх емоцій та вміння їх виражати, зниження агресивності, розвиток емпатії до інших дітей («Вибивання пилу», «Дракон кусає свій хвіст», «Сніжки», «Вередлива дитина», «Малювання свого настрою», «Склянка», «Я ображаюсь коли», «Жив був гнів», «Чарівні цукерки», «Обзивання», «Рубання дров», «Чарівна кружка», «Гнівний лист», «Як учинити», «Маленька примара», «Стільчик любові», «Кенгуру», «Окуляри агресії», «Банка крику», «Без маски», «Тух-тібі-дух», «Тренуємо емоції», «Злюка-зіронька», «Давайте жити дружно, Паперові м'ячики», «Вижени з себе злість», «Спокійні та агресивні відповіді», «Два барани», «Попроси іграшку», «Як злість Олю і Толю в полон піймала», «Змінюємо Олю, змінюємо Толю»).

- заключний етап (заспокоєння та рефлексія, підведення підсумку заняття («Острів спокою», «Хвиля», «Валіза», «Я-вітер», «Корисні знання»,

«Маски», «Барометр настрою», «Погода за вікном, погода на душі», «Похвала», «Сподобалося – не сподобалося», «Сніговик», «Символ заняття», «Смайли», «Колір мого настрою»).

Також у програму можна включати різні пісні про дружбу та доброту. Можна запропонувати дітям потанцювати разом під час пісні, взятися за руки та водити хоровод.

Програма повинна формуватися у відповідності з віковими та психологічними особливостями дітей середнього дошкільного віку.

Найбільш ефективними методами і формами корекційної роботи для цього віку є:

- ігрова діяльність, в тому числі рольові ігри;
- фізичні та релаксаційні вправи;
- творчість (рис. 1.10).

Методи та способи, які дорослий може використовувати для подолання агресії дошкільника:

Рисунок 1.10. Методи та способи подолання агресії дошкільника [40]

У відповідності з цим методами корекційної роботи з дітьми можуть бути:

- ігрова терапія;
- проєктивне малювання;
- ліплення;

- музична і танцювальна терапія;
- казкотерапія;
- фізичні вправи, рухливі ігри;
- рольове програвання бажаної поведінки;
- релаксація.

Серед основних засобів роботи:

- іграшки;
- настільні ігри;
- роздатковий матеріал;
- книжки;
- методичні посібники;
- музичні записи.

У відповідності з цим була розроблена наступна програма корекції агресивної поведінки дітей дошкільного середнього віку (Додаток Ж).

Мета програми: профілактика та корекція агресивних тенденцій поведінки дітей, формування навичок саморегуляції, уникнення та розв'язання конфліктних ситуацій.

Форми і методи роботи:

- розігрування казок;
- рольове програвання ситуацій;
- творчі завдання;
- бесіди;
- ігри-комунікації;
- проєктивні ігри;
- пізнавальні ігри;
- арт-техніки;
- вправи на розвиток пізнавальної сфери;
- вправи на релаксацію [42].

Завдання програми:

- знизити рівень агресії у дітей;

- навчити дітей розуміти та контролювати свої емоції;
- навчити дітей прийнятних форм вираження гніву;
- навчити дітей конструктивного спілкування та виходу з конфліктних ситуацій;
- знизити емоційне напруження у дітей;
- навчити дітей аналізувати свої вчинки;
- навчити дітей бути толерантними, емпатичними по відношенню до інших;
- навчити дітей уникати конфліктних ситуацій.

Ця програма може застосовуватися вихователем як індивідуально так і в групі дітей. Але група, враховуючи вікові особливості дітей середнього дошкільного віку, повинна не перевищувати чотирьох дітей в групі. Вихователь може вибірково проводити вправи під час дня в дитячому садочку, або наприклад включати вправи у звичайні заняття.

Цільова аудиторія програми розрахована на дітей від чотирьох до шести років з проявами агресії в поведінці.

Структура програми

Тривалість програми: 12 занять.

Форма проведення: групова 1-4 осіб.

Заняття проводяться 2 рази на тиждень з дітьми, які пройшли попереднє психологічне діагностування. Тривалість заняття: 20-30 хвилин.

Після роботи по формуванню програми корекції агресивної поведінки дошкільників доцільно оцінити її ефективність. Результати цієї роботи краще всього оцінювати по реальним чинкам дітей, їх відношенню до інших дітей.

Повторна діагностика агресивності дітей може проводитися за тими же методиками, які були використані на початковому етапі. Це такі методи як: бесіда, анкета Г. Лавретської та Т. Титаренко; методика самооцінки емоційних станів «Термометр»; методика отримання зворотного зв'язку «Їжачок»; методика «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковскі) (для визначення рівня агресії дошкільників); проєктивна методика «Малюнок неіснуючої

тварини» (для визначення наявності агресії у дітей), «Тест руки» (Б. Брайклін, З. Піотровський, Е. Вагнер) (для діагностики агресії); методика «Кактус», опитувальники для батьків: «Тест батьківського ставлення» (А. Варга і В. Столін) на визначення типу батьківського ставлення до своєї дитини; природний експеримент.

Зіставлення висхідних даних діагностики зі змінами в поведінці, які виникли в наслідок впливу корекційних методів та прийомів, визначає ефективність проведених корекційних заходів.

Використання корекційних вправ під час занять повинно підвищувати здатність дітей до самоаналізу та самоконтролю, емпатії, поваги до інших дітей, допомогати їм навчитися уникати та виходити із конфліктних ситуацій, правильно виражати свої емоції, почуття гніву та агресії, знімати накопичене напруження.

В результаті використання програми корекції агресивної поведінки дітей повинно спостерігатися зниження рівня агресивності, кількості агресивних проявів у дітей і, в наслідок, підвищення успішності в опануванні конструктивного спілкування та зміцнення атмосфери довіри, єдності, дружби у групі.

ВИСНОВКИ

Підвищення кількості дітей з агресивною поведінкою у дошкільній установі - це справді проблема нашого часу. Такі діти вимагають підвищеної уваги з боку батьків та педагогів. Щоб цей стан не перейшов у стійкі риси особистості, вже зараз потрібно допомагати дітям справлятися зі своїми негативними емоціями.

Для вирішення проблеми агресивної поведінки дошкільників в дослідженні ставилися наступні завдання:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до вивчення психологічної проблематики агресивної поведінки.

2. Дослідити психологічні особливості особистості дітей середнього дошкільного віку із агресивною поведінкою.

3. Виявити чинники, які сприяють виникненню агресивних проявів у дітей середнього дошкільного віку.

4. Розробити програму корекції агресивної поведінки у дошкільників.

В результаті дослідження були виявлені наступні чинники виникнення та закріплення агресивної поведінки у дітей середнього дошкільного віку:

- біологічні причини (незрілість лобної долі мозку, наявність діабетичного гормону, неврологічних захворювань, захворювань мозку);

- нездатність правильно висловити свої негативні емоції;

- нерозвинені мовленеві навички;

- нерозвиненість конструктивних комунікативних навиків;

- невстановлення кордонів на ранньому етапі виховання;

- негативний вплив сім'ї (недостатній емоційний контакт з батьками, негативний приклад агресії вдома, зневага та невизнання дитини батьками, зловживання батьками алкоголем чи наркотиками, недостатній або надмірний контроль батьків за дитиною);

складні умови життя;

- СМІ.

Як зазначалося раніше специфікою дошкільного віку є зміна соціальних умов, в яких живе дитина. Вона стає більш самостійною, підвищуються вимоги з боку дорослих, змінюється система взаємовідносин з однолітками, так і з дорослими. Починається внутрішній конфлікт між своїми бажаннями, потребами бути як «великий» і недоліком фізичних і психічних можливостей. Дитина намагається самоствердитися.

В процесі формування моральних уявлень та норм дитина часто переживає суперечливе відношення до людей, які її оточують. Доти моральні цінності не стануть для дитини основою її мотиваційно-потребнової сфери, притаманні їй егоцентризм та соціальна незрілість часто створюють відчуття неминучого конфлікту її інтересів та інтересів інших людей, спонукаючи до агресивного захисту своїх позицій.

В роботі були розглянуті основні методи корекційної роботи з агресивними дітьми середнього дошкільного віку. Серед них:

- корекція через гру (в тому числі рольове програвання проблемних ситуацій);
- корекція через усунення із звичного оточення та поміщення в корегуючу середу чи групу (виправдана у тому випадку, коли встановлений зв'язок між агресивною поведінкою дитини та його найближчим оточенням);
- корекція агресивної поведінки через сублімування агресії в соціально схвалювану діяльність, наприклад, у спорті, виконанні доручень;
- корекція поведінки за допомогою творчих методів (малювання, ліплення, музична та танцювальна терапія, казкотерапія);
- корекція поведінки за допомогою поведінкових методів (демонстрація зразків, підкріплення бажаної поведінки, релаксація, навчання навичкам самоаналізу, самоконтролю, способам правильного вираження напруження та агресії).

На основі даних методів корекційної роботи з урахуванням вікових і психологічних особливостей дошкільників середнього шкільного віку була

сформована програма корекції агресивної поведінки дошкільників.

Програма корекції спрямована на зниження рівня дитячої агресії, навчання способів саморегуляції своїх емоційних станів, розвиток уміння аналізувати свій внутрішній стан та стан інших дітей, навчання дітей конструктивних форм спілкування та поведінкових реакцій, конструктивного позбавлення гніву та напруження, усунення деструктивних елементів у поведінці дітей, розвиток адекватного рівня самоконтролю, формування моральних уявлень та сприяння розвитку емпатії, почуття довіри та поваги до інших дітей.

За підсумками проведеної роботи сформульовано практичні рекомендації щодо корекції агресивних проявів у дітей середнього дошкільного віку.

Важливо розуміти, що адекватної поведінки та вміння тримати себе в руках дитина навчається у дорослих (переважно у педагогів та батьків). Тому вихователю та батькам дуже важливо слідкувати за своїми негативними емоціями, налагодити взаємини з дитиною, щоб вона почувала себе з дорослим спокійно й упевнено (слухати дитину, розмовляти з нею, ділитися своїми почуттями та життєвим досвідом), запобігати конфліктним ситуаціям.

Коли дитина виявляє агресію, необхідно:

- у разі незначної агресії - спокійно ставитися до цього, перемкнути увагу дитини на щось інше, наприклад, можна запропонувати їй допомогти вихователю чи батькові в чомусь, позитивно позначити поведінку (наприклад, «Ти злишся, тому що ти дуже втомився»);
- акцентувати увагу не на особистості дитини, а на її поведінці (опис дитині її дій, слів, не даючи при цьому оцінки;
- контролювати власні негативні емоції;
- зберігати позитивну репутацію дитини (публічно мінімізувати провину: «Ти не хотів її образити», але в особистій бесіді показати істину);
- дозволити дитині виконати вимогу дорослого по-своєму, запропонувати компроміс;
- демонструвати модель неагресивної поведінки (уважно слухати дитину, зробити паузу, щоб дитина могла заспокоїтися);

- прояснити ситуацію навідними питаннями;
- визнати почуття дитини, зрозуміти їх, пояснити дитині, що з нею відбувається, продемонструвати здатність і можливість бути з цими почуттями, переживати їх і висловлювати прийнятним способом;
- проявити почуття гумору;
- запропонувати дитині конструктивно виразити свою агресію (рольові ігри, рухливі ігри, ігри-руйнувальки, кричалки, малювання, ліплення, ауторелаксація).
- ізолювати дитину на якийсь час для заспокоєння (метод «тайм-аута» виправданий, коли встановлений зв'язок між агресивною поведінкою дитини та його найближчим оточенням);
- сублимувати агресію в соціально схвалювану діяльність, наприклад, у виконання доручень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресія у дітей та підлітків. Причини виникнення та алгоритми подолання. Вебінар. *Всеосвіта*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=n5BOY55LC4s> (дата звернення 14.07.2022).
2. Аксьонова О. П., Аніщук А. М., Артемова Л. В. Я у світі. Програма розвитку дитини від народження до 6 років «Я у світі». Київ : МЦФЕР-Україна, 2019. 488 с.
3. Атемасова О. А. Агресивна дитина: як їй допомогти. Харків: Ранок, 2010. 176 с.
4. Баєв Б. Ф. Трудні діти: про виховання дітей. Київ : Знання, 1965. 62 с.
5. Базовий компонент дошкільної освіти: затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2021 р. № 33. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-bazovogo-komponenta-doshkilnoyi-osviti-derzhavnogo-standartu-doshkilnoyi-osviti-nova-redakciya>
6. Бичковська Г. Агресивна дитина. Запобігання та обмеження проявів. *Психолог*. 2018. № 5-6. С. 32-34.
7. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 88 с.
8. Вазопресин. Антідіуретичний гормон. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Вазопресин> (дата звернення 05.06.2022).
9. Волкова Л. Методика діагностики дітей, схильних до девіантної поведінки. *Психолог*. 2016. № 7-8 (583-584). С. 45-54.
10. Гречаник М. Тілесно-орієнтований підхід у школі. *Психолог*. 2013. № 17 (521). С. 43-44.
11. Дуткевич Т. В. Дошкільна психологія : навч. пос. для вузів. 2-ге вид. Київ : Центр учб. літ., 2009. 392 с.
12. Заєць О. О. Корекційно-розвиткова програма «Розвиток навичок емоційної саморегуляції, зниження високого рівня агресії та підвищення рівня

самооцінки». Вінниця : [б. в.], 2019. 26 с.

13. Зверєва Т. М. Збірка ігор та вправ для формування соціальної зрілості підлітків ООП. Таврійський навчально-реабілітаційний центр Херсонської обласної ради. URL : <https://naurok.com.ua/zbirka-igor-ta-vprav-dlya-formuvannya-socialno-zrilosti-pidlitkiv-z-oor-229832.html> (дата звернення: 17.08.2022).

14. Ігри для агресивних дітей дошкільного віку – картотека (підготовча група) на тему: Ігри для агресивних дітей. URL : <https://youthjustice.org.ua/igri-dlya-agresivnix-ditej-doshkilnogo-vidu-kartoteka-pidgotovcha-grupa-na-temu-igri-dlya-agresivnix-ditej/> (дата звернення: 10.09.2022).

15. Ільїна Ю. Ю. Загальна характеристика нервової системи та її структурних елементів. Національний університет цивільного захисту України. Лекція. Кафедра ПДОУ. URL : http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/1281/Lekciya_1.pdf (дата звернення 10.09.2022).

16. Інструментарій психолога ДНЗ. Психологічна служба закладів освіти Деснянського району. URL : <http://psychologcpp.in.ua/instrumentariy/> (дата звернення 18.09.2022).

17. Колосова С. Л. Дитяча агресія. Суми : Еллада, 2008. 224 с.

18. Корнеєва О. Педагогічно занедбані школярі. Тренінг профілактики та корекції. *Психолог*. 2009. № 37 (373). С. 14-19.

19. Кочмар-Тимошенко С. Агресія у дитини: причини, ігри на допомогу і як нам батькам вижити. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2020/12/20/243405/> (дата звернення: 12.10.2022).

20. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. пос. для ВНЗ. Київ : Либідь, 2011. 520 с.

21. Мараховська Т. А. Спілкування під час конфліктних ситуацій. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. 2015. № 10 (82). С. 22-25.

22. Методика «Вулкан» для діагностики та роботи з агресією. Перший український сайт для батьків та дитячих психологів. URL : <https://dytpsyholog.com/2015/04/08/методика-вулкан-для-діагностики-та-р/> (дата

звернення: 16.07.2022).

23. Методика «Кактус»: проведення дослідження та інтерпретація результатів. URL : https://psycholog-dnz.at.ua/publ/metodika_kaktus_provedennja_doslidzhennja_ta_interpretacija_rezultativ/1-1-0-30 (дата звернення: 18.07.2022).

24. Мойсеева О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Національна академія внутрішніх справ. Збірник наукових праць. Психологічні науки*. Т.2. Київ, 2013. Вип. 10 (92). С. 211-216.

25. Молчан Т. О. Консультація для педагогів: «Дитяча агресія: причини, види, шляхи подолання.» URL: <https://internat-diabet.com.ua/konsultaciya-dlya-pedagogiv-dityacha-agresiya-prichini-vidi-shlyaxi-podolannya/> (дата звернення: 14.06.2022).

26. Нерета В. С. Агресивна дитина. Харків : Основа, 2015. 192 с.

27. Особливості розвитку в дошкільному дитинстві (4-6р). URL: https://www.vnmu.edu.ua/downloads/pdf/OSKI_osobl-rozv_med-ps-2020.pdf (дата звернення 17.05.2022).

28. Паламарчук В. Досвід розкриття та формування творчих здібностей дитячої особистості. Початкове навчання та виховання. *Основа*. 2016. № 34-36 (470-472). С. 5-7.

29. Паренс Р. Агресія наших дітей. Моршин :[б. в.], 2007. 152 с.

30. Піроженко Т. О. Психічний розвиток дитини дошкільного віку: досвід роботи сучасного дошкільного закладу. Запоріжжя : ЛПІС ЛТД, 2003. 168 с.

31. Пісня про дружбу. URL : <https://www.pisni.org.ua/songs/3281525.html> (дата звернення 25.06.2022).

32. Пономарьова Т. В. Циклограма діагностики агресивності у дітей. Виступ практичного психолога ДНЗ (ясла-садок) № 752. Деснянський освітній простір. URL : <http://http://psychologdcpp.in.ua/wp-content/uploads/2021/06/Циклограма-діагностики.pdf> (дата звернення 15.05.2022).

33. Попович К. Ю. Психокорекційна програма зі зниження агресивності

для дітей, що мають завишений рівень агресивності. URL : <https://vseosvita.ua/library/psihokorekciyna-programa-zi-znizenna-agresivnosti-26981.html> (дата звернення 19.06.2022). Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: методичні рекомендації/за ред. Я. В. Сухенко. Полтава : ПОІППО, 2010. 79 с.

34. Про дошкільну освіту: Закон України від від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text> (дата звернення 09.10.2022).

35. Психологічні особливості вияву агресивності в підлітковому віці. URL : http://4ua.co.ua/psychology/zb3ad69b4c43a88421206d37_0.html (дата звернення 12.07.2022).

36. Пугач Л. Зрозуміти і підтримати. Програма занять психологічної підтримки дітей, схильних до агресії. *Психолог*. 2010. № 15 (399). С. 22-26.

37. Робота з агресивною дитиною. Дитячий психолог. URL: <https://sites.google.com/view/svit-efremova/сторінка-вихователя/робота-з-агресивною-дитиною> (дата звернення 21.08.2022).

38. Рухливі ігри. URL : https://studopedia.com.ua/1_263980_ruhliivi-igri.html (дата звернення 25.09.2022).

39. Сайчишин Л. Дитяча агресивність: як розпізнати та подолати. Семінар-практикум для вихователів, батьків, педагогів закладів загальної середньої освіти. 2018. URL : <https://naurok.com.ua/seminar-praktikum-dityacha-agresivnist-yak-rozpiznati-ta-podolati-51660.html> (дата звернення 12.10.2022).

40. Старкова І. В. Гра як метод розкриття та формування творчих здібностей дитячої особистості. *Початкове навчання та виховання. Основа*. 2016. № 34-36 (470-472). С. 3-5.

41. Таран Л. А. Психокорекція агресивної поведінки дітей 5-7 років: корекційно-розвивальна програма. Миргород, 2020. 74 с.

42. Тест-опитувальник батьківського ставлення. Настільна книга практичного психолога. Робота психолога з дорослими. URL:

43. https://stud.com.ua/17606/psihologiya/test_opituvalnik_batkivskogo_stavl

еннуа

44. (дата звернення 20.05.2022).
45. Тест руки Вагнера – діагностика агресивності. Перший український сайт для батьків та дитячих психологів. URL: <https://dytpsyholog.com/2015/03/27/тест-руки-вагнера-діагностика-агреси/> (дата звернення 10.08.2022).
46. Тягельська Л. Учимся бути толерантними. *Психолог*. 2010. № 15 (399). С. 19-20.
47. Хайлова М. Дитяча агресія. Причини виникнення, прояви та шляхи подолання. URL : <https://naurok.com.ua/prezentaciya-dityacha-agresiya-prichini-viniknennya-proyavi-ta-shlyahi-podolannya-154935.html> (дата звернення 12.10.2022).
48. Цюман Т., Скіпальська Г., Янчук О. Подолання агресивної поведінки. Тренінгова програма для неповнолітніх. Київ : [б. в.], 2018. 140 с.
49. Шинкорук-Корзун Л. Чинники агресивності дітей. *Психолог*. 2009. № 41. С. 6-8.
50. Шумілова А. Моя дитина б'ється. Що робити? *The Village. Україна*. Київ. 2021. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/children/children/310041-scho-robity-yakscho-diti-b-yutsya> (дата звернення 17.04.2022).
51. Connors-Burrow, Nicola A., Lorraine M. McKelvey, Jill J. Fussell. Social outcomes associated with media viewing habits of low-income preschool children. *Early Education and Development*. 2011. № 5. P. 256-273.
52. Gower Amy L. The role of preschool relational and physical aggression in the transition to kindergarten: links with social-psychological adjustment. *Early education and development*. 2014. Vol. 2. P. 619-640.
53. Jambon Marc, Judith G. Smetana. Moral complexity in middle childhood: children's evaluations of necessary harm. *Developmental Psychology*. 2014. P. 22.
54. Lengua Liliana. Relations of growth in effortful control to family income, cumulative risk, and adjustment in preschool-age children. *Journal of abnormal child psychology*. 2015. P. 705-720.

55. Olson, Sheryl L. Individual differences in the development of early peer aggression: integrating contributions of self-regulation, theory of mind, and parenting. *Development and psychopathology*. 2011. P. 253-266.

56. Towe-Goodman, Nissa R., Cynthia A. Michael A., Martha J. Interparental aggression, attention skills, and early childhood behavior problems. *PubMed Central*. 2014. P. 563-576.

57. Vlachou Maria. Bully/victim problems among preschool children: a review of current research evidence. *Educational Psychology Review*. 2011. P. 329-358.

58. Ziv Yair. Exposure to violence, social information processing, and problem behavior in preschool children. *Aggressive behavior*. 2012. P. 429-441.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника

(Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко)

1. Злий дух часом вселяється в нього.
2. Він не може змовчати, коли чимось незадоволений.
3. Коли хтось його образить, він обов'язково прагне поквитатися так само.
4. Часом йому без усякої причини хочеться вилятися.
5. Часом він із задоволенням ламає іграшки, щось розбиває, шматує, рве книжки.
6. Інколи він так наполягає на чомусь, що людям навколо уривається терпець.
7. Він не відмовиться від того, щоб подразнити тварин.
8. Взяти верх у суперечці з ним майже неможливо.
9. Дуже сердиться, коли вважає, що хтось кепкує з нього.
10. Здається, що інколи у нього спалахує бажання зробити якусь шкоду, шокувати оточення.
11. У відповідь на звичайні розпорядження прагне зробити все навпаки.
12. Часто не за віком сварливий.
13. Сприймає себе як самостійного і рішучого.
14. Любить бути першим, верховодити, підкоряти собі інших.
15. Невдачі надзвичайно дратують його, намагається шукати винних.
16. Легко свариться, вступає в бійку.
17. Старається спілкуватися з молодшими й фізично слабкішими.
18. У нього часті напади похмурої дратівливості.

19. Не рахується з ровесниками, не поступається, не ділиться нічим.

20. Упевнений, що будь-яке завдання виконає краще за інших.

Позитивна відповідь на кожне запропоноване твердження оцінюється 1 балом.

Висока агресивність: 15-20 балів.

Середня агресивність: 7-14 балів.

Низька агресивність: 1-6 балів.

Додаток Б

Тест-опитувальник батьківського ставлення

(А. Варга, В. Столін).

Тест-опитувальник батьківського ставлення (ОРО) являє собою психодіагностический інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення в осіб, що звертаються за психологічною допомогою з питань виховання дітей і спілкування з ними.

Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з ним, особливостей сприйняття і розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків.

Опис методики

Опитувальник складається з 5 шкал:

1. «Прийняття-відкидання». Шкала відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини. Утримання одного полюса шкали: батькові подобається дитина таким, який він є; батько поважає індивідуальність дитини, симпатизує йому; батько прагне проводити багато часу разом з дитиною, схвалює його інтереси і плани. На іншому полюсі шкали – батько сприймає свою дитину поганим, непристосованим, невдахою; йому здається, що дитина не досягне успіху в житті через низькі здібностей, невеликого розуму, поганих схильностей. Здебільшого батько відчуває до дитини злість, досаду, роздратування, образу; він не довіряє дитині і не поважає його.

2. «Кооперація» – соціально бажаний образ батьківського ставлення. Змістовно ця шкала розкривається так: батько зацікавлений у справах і планах дитини, намагається у всьому допомогти дитині, співчуває йому. Батько високо оцінює інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчуває почуття гордості за нього. Він заохочує ініціативу і самостійність дитини, намагається бути з ним на рівних. Батько довіряє дитині, намагається стати на його точку зору в спірних

питаннях.

3. «Симбіоз» – шкала відображає міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною. При високих балах по цій шкалі можна вважати, що батько прагне до симбіотичних відносин з дитиною. Змістовно ця тенденція описується так: батько відчуває себе з дитиною єдиним цілим, хоче по можливості задовольнити всі потреби дитини, відгородити його від труднощів і життя. Батько постійно відчуває тривогу за дитину, дитина йому здається маленьким і беззахисним. Тривога батька підвищується, коли дитина починає автономізованих в силу обставин, так як по своїй волі батько не надає дитині самостійності ніколи.

4. «Авторитарна гіперсоціалізація» – відображає форму і напрямок контролю за поведінкою дитини. При високому балі за цією шкалою в батьківському відношенні даного батька чітко проглядається авторитаризм. Батько вимагає від дитини беззастережного послуху і дисципліни. Він намагається нав'язати дитині в усьому свою волю, не в змозі стати на його точку зору. За прояви свавілля дитини суворо карають. Батько пильно стежить за соціальними досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, звичками, думками, почуттями.

5. «Маленький невдаха» – відображає особливості сприйняття і розуміння дитини батьком. При високих значеннях за цією шкалою в батьківському відношенні є прагнення інфантилізувати дитини, приписати їй особисту і соціальну неспроможність. Батько бачить дитину молодшим в порівнянні з реальним віком. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються батькові дитячими, несерйозними. Дитина представляється непристосованим, неуспішним, відкритим для поганих впливів. Батько не довіряє своїй дитині, нарікає на його неуспішність і невмілість. У зв'язку з цим батько намагається захистити дитину від труднощів життя і строго контролювати його дії.

Інструкція: «Виразіть свою згоду або незгоду з наведеними нижче твердженнями за допомогою відповідей «так» або «ні».

Питання тесту:

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.

2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину в стороні від реальних життєвих проблем, якщо вони його травмують.
6. Я відчуваю до дитини почуття розташування.
7. Хороші батьки захищають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто неприємний мені.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли знущальне ставлення до дитини приносить йому велику користь.
11. Я відчуваю досаду стосовно своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не доб'ється у житті.
13. Мені здається, що потішаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто робить такі вчинки, які, крім презирства, нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина трошки незрілий.
16. Моя дитина поводить себе погано спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає в себе все погане, як «губка».
18. Мою дитину важко навчити хорошим манерам при всьому старанні.
19. Дитину слід тримати в жорстких рамках, тоді з нього виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас у дім.
21. Я приймаю участь у своїй дитині .
22. До моєї дитини «липне» все погане.
23. Моя дитина не доб'ється успіху в житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей, мені трохи соромно, що моя дитина не такий розумний і здібний, як мені б хотілося.
25. Я шкодую своєї дитини.
26. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками, вони здаються мені

дорослішим і з поведінці, і з судженням.

27. Я з задоволенням проводжу з дитиною весь свій вільний час.

28. Я часто шкодую про те, що моя дитина росте і дорослішає, і з ніжністю згадую його маленьким.

29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.

30. Я мрію про те, щоб моя дитина досяг всього того, що мені не вдалося в житті.

31. Батьки повинні пристосовуватися до дитини, а не тільки вимагати цього від нього.

32. Я намагаюся виконувати всі прохання моєї дитини.

33. При прийнятті сімейних рішень слід враховувати думку дитини.

34. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.

35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що він по-своєму правий.

36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.

37. Я завжди зважаю на дитиною.

38. Я відчуваю до дитини дружні почуття.

39. Основна причина капризів моєї дитини – егоїзм, упертість і лінь.

40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.

41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безтурботне дитинство.

42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що хороше.

43. Я поділяю захоплення своєї дитини.

44. Моя дитина може вивести з себе кого завгодно.

45. Я розумію засмучення своєї дитини.

46. Моя дитина часто дратує мене.

47. Виховання дитини - суцільна нервування.

48. Суворе дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.

49. Я не довіряю своїй дитині.

50. За суворе виховання діти дякують потім.

51. Іноді мені здається, що ненавиджу свою дитину.

52. У моєму дитині більше недоліків, ніж переваг.

53. Я поділяю інтереси своєї дитини.

54. Моя дитина не в змозі що-небудь робити самостійно, а якщо й зробить, то обов'язково не так.

55. Моя дитина виросте непристосованим до життя.

56. Моя дитина подобається мені таким, який він є.

57. Я ретельно стежу за станом здоров'я моєї дитини.

58. Нерідко я захоплююся своєю дитиною.

59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.

60. Я невисокої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від нього.

61. Дуже бажано, щоб дитина дружив з тими дітьми, які подобаються його батькам.

Обробка й інтерпретація результатів. При підрахунку тестових балів відповідно до ключа за всіма шкалами враховується відповідь «вірно».

Ключ до опитувальника:

1. Прийняття-відкидання: номери тверджень – 3,4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53, 55, 56, 60.

2. Кооперація: номери тверджень – 6, 9, 21, 25, 31, 34, 35, 36.

3. Симбіоз: номери тверджень – 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.

4. Авторитарна гиперсоціалізація: номери тверджень – 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.

5. «Маленький невдаха»: номери тверджень – 9, 11, 13, 17, 22, 28, 54, 61.

Високий тестовий бал за відповідними шкалами інтерпретується як:

1. Заперечення.

2. Соціальна бажаність.

3. Симбіоз.

4. Гиперсоціалізація.

5. Інфантилізація (інвалідизація).

Тестові норми наводяться у вигляді таблиць Процентильніе рангів

тестових балів за відповідними шкалами (табл. 1-5).

Таблиця Б.1

Шкала 1. Прийняття-відкидання

«Сирий бал»	0	1	2	3	4	5	6	7	8
Процентільні ранг	0	0	0	0	0	0	0,63	3,79	12,02
«Сирий бал »	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Процентільні ранг	31	53,79	68,35	77,21	84,17	88,60	90,50	92,40	93,67
«Сирий бал»	18	19	20	21	22	23	24	25	26
Процентільні ранг	94,3	95,5	97,46	98,1	98,73	98,73	99,36	100	100
«Сирий бал»	27	28	29	30	31	32	33	34	35
Процентільні ранг	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Таблиця Б.2

Шкала 2. Кооперація

«Сирий бал»	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Процентільні ранг	1,57	3,46	5,67	7,88	9,77	12,29	19,22	31,19	48,82	80,93

Таблиця Б.3

Шкала 3. Симбіоз

«Сирий бал»	0	1	2	3	4	5	6	7
Процентільні ранг	4,72	19,53	39,06	57,96	74,97	86,63	92,93	96,65

Таблиця Б.4

Шкала 4. Авторитарная гиперсоциализация

«Сирий бал»	0	1	2	3	4	5	6
Процентільні ранг	4,41	13,86	32,13	53,87	69,30	83,79	95,76

Шкала 5. Маленький невдаха

Сирий бал»	0	1	2	3	4	5	6	7
Процентильние ранг	14,55	45,57	70,25	84,19	93,04	96,83	99,37	100

Додаток В

Методика «Тест руки»
(Б. Брайклін, З. Піотровський, Е. Вагнер).

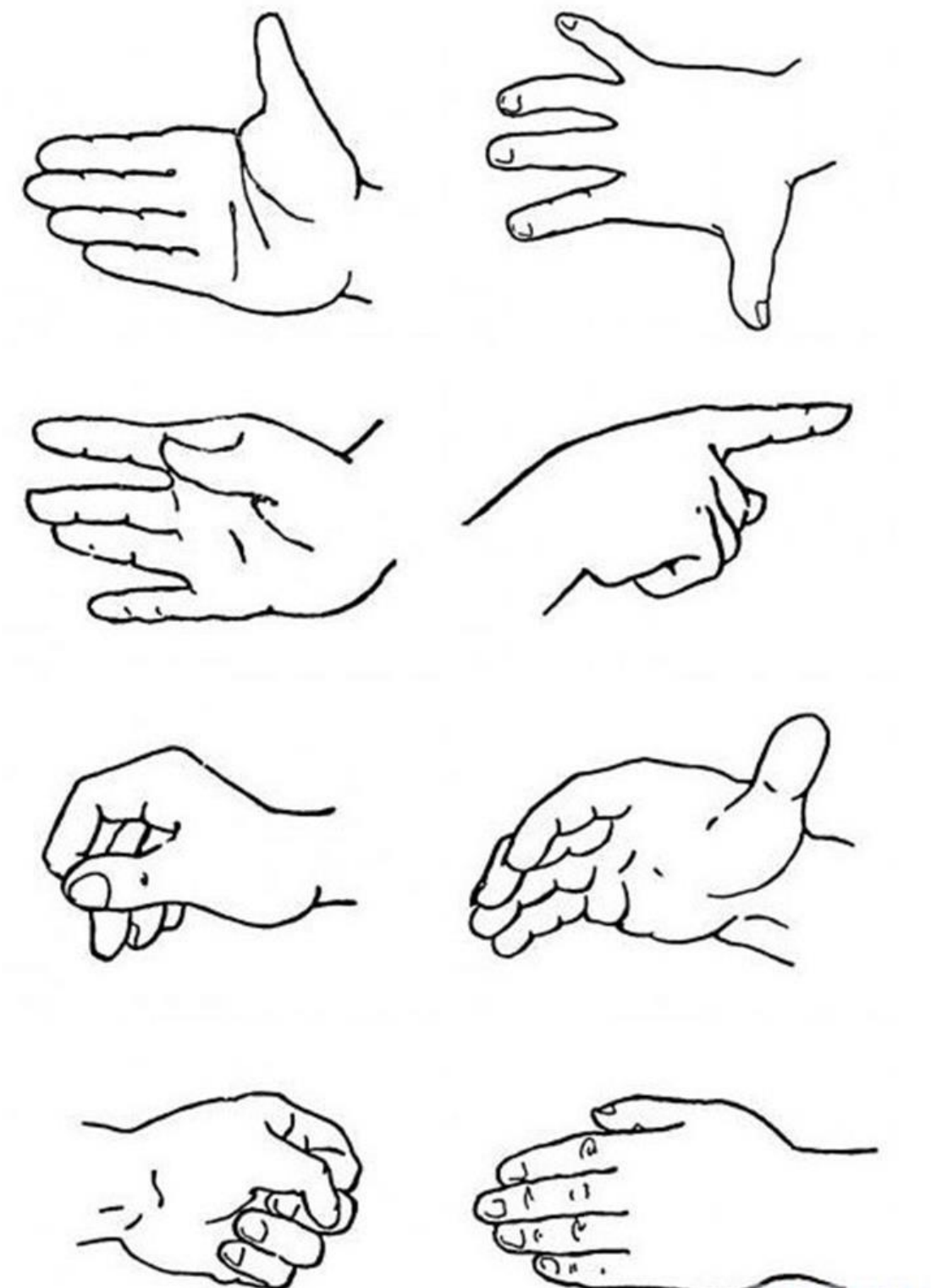

Рисунок В.1. Методика «Тест руки»

Додаток Г

Шкала агресивності (П. Орпінас, Р. Франковскі)

Інструкція. Дайте відповідь, як часто дитина здійснювала перераховані нижче дії стосовно однокласників або інших дітей. Свої відповіді обведіть кружечком.

Таблиця Г.1

Бланк методики «Шкала агресивності»

№ п/п	Твердження	На протязі останніх 7 днів						
		0 разів	1 раз	2 рази	3 рази	4 рази	5 разів	6 і > разів
1	Дразнив інших учнів, щоб розсердити їх.	0	1	2	3	4	5	6+
2	Бував сердитим більшу частину дня.	0	1	2	3	4	5	6+
3	Давав здачу дітям, які намагались вдарити мене першими.	0	1	2	3	4	5	6+
4	Говорив про інших дітей таке, що ці слова викликали сміх у оточуючих.	0	1	2	3	4	5	6+
5	Підбивав інших дітей до бійки.	0	1	2	3	4	5	6+
6	Сильно штовхав інших дітей.	0	1	2	3	4	5	6+
7	Легко сердився на інших дітей.	0	1	2	3	4	5	6+
8	Затівав бійку, тому, що був сердитий.	0	1	2	3	4	5	6+
9	Бив кулаком або копав ногою когось.	0	1	2	3	4	5	6+
10	Обзивав інших дітей.	0	1	2	3	4	5	6+
11	Погрожував травмувати або вдарити когось.	0	1	2	3	4	5	6+

Додаток Д

Методика самооцінки емоційних станів «Термометр» (Фетіскін Н.)

Перед вами на бланку зображений термо-метр, на якому є кілька шкал, відповідних тому або іншому емоційному стану. Поділки на шка-лах відповідають тому чи іншому рівню вашого стану. Відзначте будь-яким знаком на цій шкалі термометра «температуру» наявного в даний

ПІБ _____

Клас _____

«Наскільки я розлютився сьогодні?»
(число, місяць, рік)

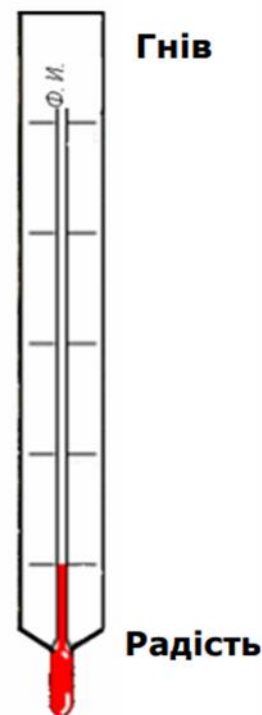

Рисунок Д.1. Бланк методики «Термометр»

Додаток Е

Таблиця Е.1

Схема спостереження за поведінкою дитини

Характер порушення поведінки	У чому конкретно проявилось дане порушення поведінки
Агресивність	<p>Фізична: ламає іграшки або споруди; рве книжки; дитина штовхає однолітків, вдаряє однолітків; кусається, плюється.</p> <p>Прихована: щипає інших, говорить образливі слова, коли не чує дорослий.</p> <p>Вербальна: лається, говорить образливі слова; говорить нецензурні слова.</p> <p>У вигляді загрози: замахується, але не вдаряє; лякає інших.</p> <p>В міміці: стискає губи; червоніє, блідне; стискає кулаки.</p> <p>Як реакція на обмеження: чинить опір при спробі утриматися від агресивних дій; перешкода стимулює агресивна поведінка.</p> <p>Спрямована на себе: кусає, щипає себе; просить себе вдарити ще раз.</p>
Запальність	<p>У фізичних діях: несподівано для всіх кидає гру; може розірвати посібник, книгу, малюнок; плюнути.</p> <p>У промові: може несподівано грубо відповісти; сказати нецензурне слово.</p>
Негативізм	<p>У фізичних діях: робить все навпаки; насилу включається в колективну гру.</p> <p>Відмови: відмовляється від цікавої для всіх діяльності.</p> <p>Вербальний: говорить часто слова «не хочу» чи «не буду».</p>
Демонстративність	<p>У рухах: відвертається спиною, перебільшує руху на заняттях.</p> <p>Як орієнтація на власний стан і поведінка: прагне звернути на себе увагу заважаючи організації заняття; робить щось навпаки, спостерігає за реакцією інших.</p>
Образливість	<p>Як реакція на перешкоду: ображається при програші в грі.</p> <p>В міміці: невдоволений вираз обличчя, плаче.</p> <p>Реакція на оцінку інших: болісно реагує на зауваження.</p>

Додаток Ж

Конспект занять програми корекції агресивної поведінки дітей дошкільного середнього віку

ЗАНЯТТЯ 1. Подолання тривожності та створення позитивного настрою.

Мета заняття полягає у:

- створенні атмосфери прийняття та розуміння;
- розвитку навичок спілкування, активного слухання, емпатії;
- знятті емоційної напруженості, невротичних станів;
- розвитку пізнавальних процесів;
- формуванні почуття близькості з іншими, прийняття дітьми один одного, формування почуття цінності інших та самоцінності.

Вправа 1. Вправа «Вітання».

Діти стають у коло, беруться за руки і, усміхаючись, передають один одному потиск.

Вправа 2. Гра «Дракон кусає свій хвіст».

Якщо є можливість, поставте веселу музику. Діти встають один за одним і міцно триматися за плечі попереднього. Перша дитина - «голова дракона» , останній - «хвіст дракона». «Голова» намагається спіймати «хвіст» , а той ухиляється від неї. При цій грі важливо стежити, щоб діти не відпускали один одного, щоб ролі «голови» і «хвоста» виконували всі бажані. Крім того, якщо ви помічаєте, що під час занять якась дитина відпускає некоректні, злі зауваження або багато хвалиться своїми досягненнями (реальними чи вигаданими) , ви не повинні залишати це без уваги.

Але це не означає концентрувати увагу всіх на цій дитині, ви повинні знайти спосіб за допомогою якої не будь казки, притчі, чарівної історії, яка за потім може плавно перейти в завдання для подальшого заняття, змусити дітей подумати над актуальним нюансом поведінки.

Казка - це прекрасний виховуючий та психотерапевтичний засіб.

Наприклад, використовувати казку – мультфільм про Левеня і Духа з колодязя і обіграти відому фразу : «Не кажи, що сильний, зустрінеш сильнішого. Не говори , що розумний, зустрінеш більш розумного. Не говори, що гарний, зустрінеш ... (краще , щоб закінчили фразу діти) більш красивого».

Використання казок, притч, героїв мультфільмів дуже допомагає, не вдаючись до відвертих моралей, спонукати їх задуматися над вчинками героїв казок або, скажімо, інопланетян (не обов'язково схожих на людей, але ж головне - доброта і взаєморозуміння!) , Обговорити ці вчинки - це дітьми сприймається з великим інтересом і увагою.

Вправа 3. Гра «Баржа».

Діти стають у коло і, називаючи слова, перекидують один одному, тобто «вантажать баржу». Наприклад, всі слова зі звуком «н» (ножиці, нарциси і т.д.); круглі предмети: яблуко, сонце, годинник, гудзик і т.д. [14]

Вправа 4. Гра «Вередлива дитина» (подолання впертості та негативізму).

Діти встають у коло, в центрі кола лежить фізкультурний обруч. Діти, що входять в обруч, по черзі показують примхливу дитину (тупають ногами, відображають скривджені обличчя, не по-справжньому вередують). Всі допомагають словами: «Сильніше, сильніше, сильніше...». Потім діти розбиваються на пари «батько і примхлива дитина»: при цьому одна дитина вередує, а інша – батько, – її вмовляє заспокоїтися. Кожен граючий повинен побувати в ролі примхливої дитини та вмовляє батька.

Вправа 5. Вправа «Сполучна нитка».

Учні передають по колу клубок ниток, кажучи «Я вдячний тобі за...».

Вправа 6. Релаксація «Сніговик».

Цю вправу можна перетворити на невелику гру, де дітям належить зіграти роль сніговиків. Вихователь говорить: «Настала зима. Зліпили хлопці у дворі сніговика. Гарний вийшов сніговик». Потрібно попросити дітей зобразити сніговиків. «Є в нього голова, тулуб, дві руки, які стирчать в сторони, стоїть він на двох міцненьких ніжках ...Вночі подув холодний-холодний вітер, і став наш сніговичок замерзати. Спочатку у нього замерзла голова». Вихователь просить

дітей напружити голову і шию, потім – плечі, потім – тулуб. «А вітер дме все сильніше, хоче зруйнувати сніговика. Уперся сніговик своїми ніжками». Вихователь просить дітей сильно напружити ноги. «Не вдалося вітру його зруйнувати. Полетів вітер, настав ранок, виглянуло сонечко, побачило сніговика і вирішило його відіграти. Стало сонечко припікати, почав сніговик танути. Першою почала танути голова». Вихователь говорить дітям розслабити голову. Діти вільно опускають голову. «Потім – плечі». Діти розслабляють і опускають плечі. «Потім розтанули руки, тулуб, ноги». М'яко опускаються руки, тулуб (дитина, як би осідаючи, схиляється вперед), ноги (ноги м'яко згинаються в колінах). «Сонечко гріє, сніговик – тане і перетворюється на калюжку, розтікається по землі ...».

Вправа 7. Рефлексія «Корисні знання».

Вихователь цікавиться у дітей чи сподобалось їм сьогодні працювати, що сподобалось найбільше, які корисні знання отримали діти сьогодні» [12].

ЗАНЯТТЯ 2. Усвідомлення та вираження своїх емоцій.

Мета заняття полягає у:

- навчанні усвідомлення своїх емоцій, поведінки, причин та наслідків;
- навчанні вмінню вираження своїх емоцій;
- знятті внутрішньої напруги;
- розвитку здатності до самовираження;
- сприянні згуртуванню групи;
- емоційному та м'язовому розслабленні;
- створенні атмосфери єдності.

Вправа 1. Вправа «Капельюшок настрою».

Вихователь пропонує дітям розповісти про свій настрій за допомогою вибору капельюшка того кольору, який він зараз бажає та який відповідає його внутрішньому самопочуттю. Обравши капельюшок, дитина надягає його на себе та пояснює свій вибір. Вихователь також може обрати собі капельюшок і розповісти про свій настрій для зміцнення емоційного контакту та довіри дітей.

Вправа 2. Арт-терапія «Малювання свого настрою».

Вихователь пропонує дітям взяти чистий аркуш та кольорові олівці (фломастери, фарби) та намалювати свій настрій у вигляді абстрактного сюжету: ліній, кольорових плям, різних фігур. Вихователь звертається до дітей: «Перенесіть всі хвилювання, тривогу на папір до кінця, ніби виплесніть їх повністю, до кінця. Малюйте поки не відчуєте заспокоєння. Після цього малюнок можна викинути або розірвати. Уявіть, що всі тривоги та хвилювання залишилися в урні та ви відчуваєте як занепокоєння перешло від вас на папір, а ви відчули, що позбавилися свого напруженого стану».

Вправа 3. Гра «Сніжки».

Запропонуйте дітям взяти аркуші паперу, зробити з них м'ячики та кидати ними одне в одного.

Вправа 4. Вправа «Різний настрій».

Вихователь читає вірш, діти зображують руками, мімікою відповідний настрій.

Наш Сашко бува веселий,
 Коли друзі всі в оселі.
 Наш Сашко бува сердитий,
 Коли чоло його набили.
 Наш Сашко сумний буває,
 Коли іграшки не має,
 Наш Сашко, буває, плаче,
 Коли хтось забере м'ячик.
 Наш Сашко, бува, хитрує,
 Коли фокуси майструє.
 А як його насварять —
 Він ображений стоїть.
 Як незвичне щось побачить,
 То дивується одначе.
 А як чогось злякається —
 У кущі ховається [33].

Вправа 5. Казкотерапія «Гидке каченя».

Психолог зачитує казку «Гидке каченя» потім розігрують епізод на пташнику. У ньому птахи і людина демонструють своє презирливе ставлення до каченяти, яке не було схоже на інших каченят. Вони вважали його нікчемним і бридким. Усі наганяли бідне каченя, навіть, брати і сестри сердито казали йому: «Хоч би кішка вкрала тебе, нестерпний виродку!» А мама додавала: «Очі б на тебе не дивились!». Качки скубли його, кури дзьобали, а дівчина, яка годувала птахів, штовхала ногою.

Каченя не витримало зневажливого і ворожого ставлення до себе. Воно втекло через огорожу пташника.

Після розігрування етюд, психолог запитує дітей:

- Як почувало себе каченя на пташнику?
- Як до нього ставились інші птахи та люди?
- Чи хотіли б ви опинитись на місці каченяти?
- Чому?
- Як треба ставитись до маленьких?
- Як треба ставитись до непривабливих?
- Як треба ставитись до нещасних людей?

Метою є закріплення уявлень про добро і доброту, розпізнавання огиди, презирства, виховує співчуття терпимість до людей.

Вправа 5. Вправа «Закріплення правил доброї поведінки».

До правил доброї поведінки входить:

- жити дружно;
- миритись;
- іграшками ділитись;
- допомагати іншим;
- не ображати іншим;
- не ображати дітей.

Вправа 6. Гра-тренінг «Дзвін».

Вихователь пропонує дітям уявити дзвіночок. Він складається з

напівсфери та рухливого язичка, який створює звук. Так і в грі всі діти розподіляються на каркас дзвоника та «язичок». Учні стають у коло. Відстань від дитини, який виконує роль «серця» дзвіночка, до «оболонки» — трохи менше, ніж відстань витягнутої дитячої руки. Той, хто в центрі, заплющує очі, схрещує руки і кладе собі на плечі. Дитина має стати «стовпчиком», дещо напружити тіло. А ті, хто стоять у колі, починають «перекидати» товариша один одному. При цьому його ноги залишаються нерухомими. Задіяний тільки тулуб, він буде весь час у русі й під нахилом.

Діти беруть свого одногрупника за плечі, обирають товариша, якому передаватимуть його і обережно штовхають легким пружним рухом. Далі - маленька пауза і передання учня в іншу сторону. Рухи повільні та пружні. Якщо у вузькому колі вправа дається легко, то його можна розширити. Це потребуватиме від учня, який по центру, більше довіри.

Дитина, якщо її рухають зі сторони в сторону, не знає, як поводитиметься той, хто приймає її під час напівпадіння, і має повністю довіритися. На інших дітях лежить відповідальність за стан свого одногрупника - його тіло в прямому й переносному значенні тільки в їхніх руках [38].

Вправа 7. Рефлексія «Маски».

Вихователь готує 3 маски, на яких намальовані обличчя: веселе, звичайне, сумне. Вихователь питає, чи сподобалося дітям заняття і пропонує обрати маску, яка відповідає їх настрою, з яким вони йдуть з заняття та пояснити свій вибір [18].

ЗАНЯТТЯ 3. Розвиток емпатії, почуття довіри до інших дітей.

Мета заняття полягає у:

- створенні атмосфери єдності, взаємної емоційної підтримки;
- підвищенні позитивного настрою;
- розвитку вміння виражати свій емоційний стан;
- розвитку почуття довіри дітей один до одного, емпатії, встановлення довірчих відносин.

Вправа 1. Вправа «Йди до мене».

Вихователь звертається до дітей і пропонує їм ходити по кімнаті і час від часу, зустрічаючись з ким-небудь, говорити: «Йди до мене!», при цьому ви можете усміхатися своєму товаришу і звати його, показуючи руками. А підійшовши один до одного, обійміться і трішечки постійте так».

Вправа 2. Гра «Атоми».

Вихователь звертається до дітей: «Уявіть, що всі ми атоми, які рухаються в хаотичному порядку, іноді поєднуємося в молекули, клітину, організм, а потім розлітаємося у різні сторони. Зараз заграє музика і ми всі почнемо рухатися, як атоми в хаосі. А потім я назву будь яке число і таке число об'єднається в молекули, молекули в клітину, клітини в організм.

Вправа 3. Вправа «Склянка» (учасники роблять з пластиковою склянкою все те, щоб вони б зробили в стані агресії, потім обговорюється, чи можна після цього склянку відновити, чи бувало, що учасники колись шкодували про свої агресивні дії).

Вправа 4. Вправа «Скринька переживань».

Вихователь звертається до дітей: «Діти, я сьогодні принесла невеличку скриньку. Пропоную відправити її по колу, щоб зібрати наші неприємні переживання і турботи. Ви можете розповісти про це пошепки, але обов'язково у цю скриньку. Потім я неї заклею і унесу, а разом з нею зникнуть і ваші неприємні переживання» [13].

Вправа 5. Вправа «Пісня про дружбу».

Вихователь береться за руки з дітьми, всі йдуть по колу та співають пісню про дружбу.

Знають всі: коли є друг,
Все світлішає навкруг,
Якщо сам не підведеш —
Друзів більше ти знайдеш.
Приспів:
Дружать сонце і земля,
Дружать луки і поля,

Дружать діти на землі,
 І великі, і малі!
 Разом ходим на гурток,
 Поспішаєм на каток.
 Нам незгоди не страшні —
 З другом весело мені.
 Приспів.
 Де єднає дружба всіх —
 Там лунає пісня й сміх,
 Свято нам несуть у дім —
 Буде весело усім [31].

Вправа 6. Вправа «Ми тебе любимо».

Вихователь звертається до дітей: «Я зараз по черзі викликатиму дітей у коло, ми розглядаємо дитину, ласкаво називаємо її ім'я, промовляючи: «Ми тебе любимо. Наприклад, Миколко, іди в коло. Як іще ласкаво можна його назвати? Давайте всі до нього ласкаво, лагідно торкатися, промовляючи «Миколайчику, ми тебе любимо». Вихователю потрібно слідкувати, щоб доторкнулися до всіх дітей.

Вправа 7. Рефлексія «Барометр настрою»[45].

Вихователь запитує в учнів, чи знають вони, що таке барометр і для чого він потрібен. Потім вчитель просить дітей продемонструвати свій настрій руками: поганий – долоньки опускаються, нормальний – руки розведені в сторони, гарний – руки підняті догори. Вихователь цікавиться у дітей чи сподобалось їм сьогодні працювати, що сподобалось найбільше.

ЗАНЯТТЯ 4. Розвиток впевненості у собі, підвищення самооцінки.

Метою заняття полягає у:

- стабілізації та підвищенні самооцінки;
- підвищенні впевненості у свої силах;
- підвищенні мотивації до вдосконалення власної особистості та роботи над собою.

Вправа 1. Вправа «Називай мене...».

Вихователь пропонує дітям вигадати якесь нове цікаве ім'я на час сьогоdnішнього заняття. Наприклад, індіанці давали імена зважаючи на визначні якості та таланти людини: Швидкий вітер, Дикі води тощо. Можна скласти з двох слів одне або просто додати прикметник. У ході заняття можна змінити ім'я або повернутися до свого справжнього, потрібно лише сказати фразу, що починається зі слів: «Називай мене...» .

Вправа 2. Вправа «Дві скриньки».

Вихователь пропонує дещо змайструвати, а саме - дві скриньки. Одна скринька називається «Я цим пишаюся», а інша «Я шкодую про це». Діти на одному з аркушів пишуть те хороше, що вони зробили і пишаються цим. А на другому - те нехороше, що зробили і шкодують про це. Вихователь має можливість продіагностувати стан моральних цінностей та емпатії дитини. Можна поговорити про те, як можна виправити ті негативні вчинки, про які діти шкодують.

Вправа 3. Вправа «Переваги та недоліки».

Дітям пропонується взяти будь-яку кількість сірників з коробки. Після цього діти мають розділити свої сірники на дві частини, можна не порівну, одну покласти зліва, іншу – справа, після чого назвати стільки своїх недоліків, скільки сірників зліва і стільки переваг, скільки сірників справа.

Вправа 4. Вправа «Я – супергерой».

Дітям пропонується в'яснити, яким супергероєм вони могла б стати, опираючись на свої позитивні і негативні сторони. Вихователь має наголошувати та звертати увагу більше на позитивні якості. Після обговорення пропонується намалювати себе-супергероя.

Вправа 5. Вправа «Шлях на гору з перешкодами».

Вихователь розпитує дітей про їх досвід з горами. Потім дає можливість обрати одне із зображень гір, з яким вони будуть працювати (Додаток Г). Далі діти можуть домальовувати різні елементи в ході бесіди-подорожі. Вихователь цікавиться у дітей чого б вони дуже хотіла, що може чекати їх на вершині гори.

Обравши мету, вони починають «підніматися». Психолог пропонує різні перешкоди: обвал каміння, впало дерево, переходить стадо козлів тощо. Питання мають бути посильними дитині, аби вона могла знайти ефективне подолання перешкод і досягла вершини з відчуттям впевненості в своїх силах. Також варто звернути увагу на те, що дитина може попросити допомоги у вихователя, який грає роль провідника в гори. Разом вони зможуть подолати перешкоди, які одному долати важко.

Вправа 6. Релаксація «Сміхотерапія».

Сміх розслабляє й оздоровлює організм, розряджає напружену ситуацію. Сміх та позитивні емоції зміцнюють імунітет, лікують хвороби, допомагають упоратися з труднощами.

Вихователь пропонує учням згадати щось смішне та посміятися. Це дуже добре знімає втому та напругу на занятті.

Вправа 7. Рефлексія «Похвала».

Вихователь питає у дітей чи сподобалося їм сьогоднішнє заняття та пропонує дітям похвалити себе за хорошу роботу на занятті [13].

ЗАНЯТТЯ 5. Розвиток вміння контролювати свої емоції, почуття гніву.

Мета заняття полягає у:

- навчанні усвідомлювати свої емоції та почуття гніву;
- навчанні правильним способам звільнення від напруги та гніву;
- розвиток емпатії до інших дітей.

Вправа 1. Вправа «Подаруй мені посмішку».

Усі учасники групи беруться за руки і дарують один одному усмішки: кожна дитина повертається до свого сусіда праворуч або ліворуч і, побажавши йому чогось гарного, усміхається. Той у свою чергу посміхається наступному сусідові і т.д.

Вправа 2. Вправа «Айсберг».

Вихователь продовжує розмову про особисті межі людини, соціальні правила та норми. На прикладі схеми «Айсберг» (додаток Д) вихователь пояснює відмінність почуттів, думок та поведінки, їх прояв і контакт з навколишнім

світом та іншими людьми. Як важливо знати про свої почуття, направляти думки та керувати своєю поведінкою. Який зв'язок поведінки та спілкування, що таке конструктивне спілкування та взаємодія.

Вправа 3. Арт-терапія «Як виглядає мій гнів».

Дітям пропонується згадати ту ситуацію, коли вони відчували сильний гнів. Їх просять уявити цей гнів та на малювати його на аркуші паперу. Після роботи малюнок обговорюється.

Вправа 4. Казкотерапія «Жив був гнів».

Отримавши візуальний образ гніву дітям пропонується показати сценку про нього, починаючи зі слів «Жив був гнів..» Вони мають розказати та показати де саме в їх тілі живе гнів, як він проявляється, як рухається, яка в нього міміка та жести. Наголосити дітям про те, що вони мають задіяти своє тіло, можуть рухатись, видавати будь-які звуки. Головне - показати гнів. Після сценки проводиться бесіда з дітьми про те, як воно бачити іншим їх гнів, чи варто давати йому владу нас собою.

Вправа 4. Вправа «Стани моря».

Вихователь дякує за старання дітям та пропонує розслабити тіло, він буде говорити стан моря, а діти мають його показати: штиль: нерухомо застигти, дихати тихо і спокійно; тихе: легкі хвилі, можна трохи покачуватись; свіже: хвилі малі, але активні, можна збільшити амплітуду рухів, але не напружуючи м'язи; шторм - активні рухи, велика амплітуда рухів; ураган - можна бігати по приміщенню активно розмахувати руками, стрибати. Стани спочатку пояснюються, а потім називаються у стихійному порядку. Перевагу надавати варто спокійним станам для релаксу.

Після вправи проводиться бесіда, проводячи аналогії зі станами моря та станами дітей, який стан є соціально схваленими, який безпечний, який небезпечний.

Вправа 5. Вправа «Склянка води».

Вихователь ставить перед дітьми порожню склянку і починає наливати кольорову воду з різних пляшок, супроводжуючи дії розповіддю про те, як ми

реагуємо на позитивні чи негативні зміни в нашому житті, а також впливи інших людей на нас. Мірою наповнення склянки водою різних кольорів, вода в склянці стає мутною та темного неприємного кольору. Психолог проводить паралель із почуттями та емоціями, що наповнюють і переповнюють людину. Коли рідина почне виливатися, акцентується увага на шкоді, яку вона завдає столу, килиму (якщо виллється). Запитує у дітей чи бувало з ним таке і як цьому запобігти? До яких наслідків може привести таке емоційне переповнення?

Вправа 6. Вправа «Ліпимо казку».

Вихователь пропонує дітям зліпити яку-небудь казку. При виборі казки необхідно враховувати, що в ній має бути необхідна кількість героїв, щоб кожна дитина могла ліпити когось з них. Перед початком гри діти обговорюють фрагмент, який вони хочуть зобразити та співвідносять між собою свої задуми. Робота з пластиліном дає можливість змістити «енергію кулака». Коли дитина розминає пластилін, вона спрямовує на нього свою енергію, розслабляє руки, що дозволяє непрямих шляхом реалізувати агресивні почуття. Гра також розвиває та закріплює навички спільної діяльності.

Вправа 7. Рефлексія «Сподобалося-не сподобалося».

Вихователь цікавиться у дітей що сподобалося, а що не сподобалося дітям на занятті [14].

ЗАНЯТТЯ 6. Звільнення від тривожності та агресії.

Мета заняття полягає у:

- зниженні внутрішнього емоційного напруження;
- зниженні рівня ситуативної агресії;
- емоційному та м'язовому розслабленні;

Вправа 1. Вправа «Ласкаве ім'я твоє».

Діти сідають у коло. Вихователь звертається до дітей: «Пригадайте, як вас ласкаво кличуть (називають) дома. Ми будемо кидати один одному м'яч. І той, у кого м'яч, називає одне або кілька своїх ласкавих імен. Важливо, крім того, запам'ятати, хто кому із вас кинув м'яч. Коли всі діти назвуть ласкаві імена, м'яч піде в зворотньому напрямку. Треба постаратися не переплутати і кинути м'яч

тому, хто перший раз кинув вам, і назвати його ласкаве ім'я».

Вправа 2. Вправа «Вибивання пилу».

Вихователь демонструє подушки і дає завдання дитини – якнайкраще вибити з них пил. Можна бити руками, ногами, іншою подушкою, спеціальними битками, але так, щоб не задіяти шкоди собі, іншим та предметам в приміщенні. Подушку можна не жаліти, бити з усіх сил.

Вправа 3. Вправа «Обзивання».

Діти стають один напроти одного й кидають одне одному м'яч. Коли дитина кидає, вона може назвати іншу дитину «образливим» словом, що насправді дозволене, наприклад, «Ти – капуста!» – «Ти – помідор!» і т. ін.

Вправа 4. Вправа «Рубання дров».

Вихователь звертається до дітей: «Скажіть, хто з вас хоч раз рубав дрова або бачив, як це роблять дорослі? Покажіть, як потрібно тримати сокиру. У якому положенні повинні знаходитися руки і ноги? Станьте так, щоб навколо залишилося трохи вільного місця. Будемо рубати дрова. Поставте шматок колоди на пеньок, підніміть сокиру над головою і з силою опустіть її. Можна навіть скрикнути: «Ха!». Для проведення цієї гри можна розбитися на пари і, потрапляючи у певний ритм, по черзі ударяти по одній колоді [36].

Вправа 5. Вправа «Чарівні цукерки».

Вихователь показує дітям коробочку, закриту кришкою. Вихователь трясє її, діти повинні визначити на слух, що там. Вихователь говорить дітям: «У цій коробочці цукерки але вони не прості. Як тільки ви їх з'їсте, ви перетворитеся на чарівників і зможете побажати всім людям, щось таке, від чого вони зможуть стати радісними. Давайте подумаємо, що ми можемо побажати всім людям, які живуть на землі ...

Приклади висловлювання:

- Нехай вони позбудуться хвороб.
- Нехай всі будуть щасливі.

Вправа 6. Релаксація «Острів спокою».

Вихователь пропонує дітям навчитися розслаблятися в ті моменти, коли їй

тривожно чи страшно, знайти всередині себе місце спокою та безпеки, яке завжди буде з ним і куди завжди відкритий шлях.

Вихователь звертається до дітей: «Знайдіть місце в кімнаті, аби вам було зручно. Можете сісти або лягти, займіть таку позу, щоб вам було максимально комфортно. Тепер закрийте очі та слухайте мій голос. Уявіть собі море. Воно глибоке і безмежне. Інколи воно буває тихе, але зараз бурхливі хвилі піднімаються високо до неба. Море шумить, вода піниться. Але є посеред моря острів. Цей острів дуже особливий, адже він знаходиться так, що великі хвилі доки до нього доберуться, стають все менші, менші і ось вже до берега доходять лише малесенькі тихенькі хвильки, які приємно заколисують своїм звуком. Ви можете опинитися на цьому острові лише силою думки – раз, і ви вже там. Відчуваєте, як ваші ніжки торкаються піску? Він такий теплий і приємний, що навіть не хочеться взуватися. Приємна водичка торкається ваших ніг. Ви дивитися за обрій, де вирує буря і розумієте, що їй ніколи вас не дістати. Адже шлях до острова перетворить її на маленькі приємні хвильки. Ви обертаєтесь і бачите яскравий тропічний ліс. Там літають чудові папуги та інші пташки. Усі тварини на цьому острові живуть у злагоді. Пройдіться трошки по цьому лісу, подивіться навкруги. Ви йдете і бачите річку, невеличку річку з кришталевою чистою водою. Ви відчуваєте, що це найбезпечніше і найкрасивіше місце на всьому острові. Роздивіться навколо. Знайдіть там місце, де можна сісти відпочити, або полежати. Зверніть увагу на звуки, що ви чуєте. На кольори, які бачите. Запам'ятайте це місце. Ви можете повернутись туди коли завгодно, лише вам відомо де воно знаходиться. Побудьте там, на острові, а потім, як будете готові, повертайтеся до мене і розплющуйте очі».

Після вправи вихователь цікавиться відчуттями та враженнями дітей.

Вправа 7. Рефлексія «М'яч» [12].

Вихователь по черзі кидає м'яч дітям, а вони говорять, що приємного та корисного було сьогодні на занятті.

ЗАНЯТТЯ 7. Усвідомлення кордонів, розвиток поваги до інших.

Мета заняття полягає у:

- усвідомленні власних та чужих особистих кордонів;
- навчанні дітей розуміти почуття інших;
- навчанні дітей надавати підтримку та співпереживати;
- формуванні умінь та навичок конструктивного спілкування.

Вправа 1. Вправа «Добре тепло».

Вихователь звертається до дітей: «Давайте зараз станемо у коло і ніжно візьмемося за руки. Від мене вправо піде «тепло», я легенько потисну своєму сусідові справа руку, він - своєму сусіду, і так далі по колу. Давайте спробуємо... А тепер теж саме, але вже з заплющеними очима. Подивіться, відчуйте, як дружно у нас виходить».

Вправа 2. Вправа «Гнівний лист».

Дітям пропонується згадати людину, яка викликає у них сильний гнів та агресію та написати їй листа, виразивши усі свої почуття до неї.

Після написання листа відбувається розмова з вихователем про цю людину, задаються питання: чи можеш ти сказати їй те, що написав? Чому? Чи усі почуття можна висловлювати? В яких умовах? Що таке особисті кордони і як їх можна порушити? До чого це може призвести?

Після обговорення вихователь запитує у дитини що вона хоче зробити з цим листом і вони за можливості це здійснюють.

Вправа 3. Гра «Обережні рухи».

Діти сідають у коло. Потрібно замружити очі і злегка постукати по своїй голові з правого і лівого бобку водночас. Це має нагадувати падіння крапель дощу. Потім треба вдарити сильніше, але так, щоб не завдати болю. І так само по голові, по обличчю, по шії.

Після того, як кожен навчиться розраховувати силу своїх рухів, учасники стають один за одним і рухаючись по колу той, хто стоїть позаду стукає свого попередника руками по плечах, але так, щоб не викликати неприємних відчуттів, не завдати болю. Потім партнери міняються місцями.

Вправа вчить розраховувати силу своїх рухів і торкатися один одного, не завдаючи болю.

Вправа 4. Розігрування ситуації «Як учинити?».

Розігрування ситуацій допомагає дітям відпрацьовувати певні навички поведінки. Це своєрідна репетиція бажаної поведінки, що знімає труднощі у спілкуванні з дітьми та дорослими. Можна запропонувати дітям розіграти наступні сюжети:

- дві незнайомі дитини вийшли у двір погуляти, там, крім них нікого немає;
- дві незнайомі дитини зустрічаються біля гойдалки, обидві хочуть покачатися;
- дитина гуляла во дворі та побачила іншу незнайому дитину, яка голосно плаче.

Вправа 6. Вправа «Стільчик любові».

В центрі кола ставиться стільчик. Вихователь звертається до дітей: «Діти, це стільчик не простий, це стільчик любові. Хто хоче першим посидіти на ньому і отримати від оточуючих ласку, тепло і любов?.. Сідай, (ім'я дитини), заплющ очі, і не відкривай, доки я не скажу. А ви, дітки, тихенько підійдіть і ніжно-ніжно погладьте її по плечах, спинці. А тепер тихесенько навшипиньки повертайтеся на свої місця... (ім'я дитини, яка сидить на стільчику в центрі кола), відкривай очі і розкажи нам, чи сподобався тобі “ Стільчик любові? Хто ще хоче посидіти на цьому стільчику?»

Вправа 7. Рефлексія «Погода за вікном, погода на душі» [13].

Вихователь просить дітей подивитися на погоду за вікном, а потім подумати і сказати яка у них погода на душі. Чи важливо, щоб на душі була завжди хороша погода? Чого цікавого вони сьогодні дізналися на занятті?

ЗАНЯТТЯ 8. Вміння виражати агресію правильно.

Мета цього заняття полягає у:

- засвоєнні прийомів емоційного відреагування;
- навчанні прийнятним способам вираження агресії;
- створенні атмосфери єдності, згуртування групи.

Вправа 1. Вправа «Мені подобається».

Вихователь звертається до дітей: «Діти, зараз ми будемо по колу звертатися до сусіда ліворуч із словами: «Оленка, мені подобається..., тобто похвалимо сусіда за щось, зробимо йому комплімент».

Вправа 2. Гра «Чарівний обруч».

Вихователь пропонує дітям стати в коло, у центрі якого лежить обруч. Вихователь пояснює, що цей обруч чарівний і кожен, хто стане в нього перетворюється на веселого цуцика (злу пантеру, сумного зайчика, здивовану кізочку). Під відповідну музику діти по чергово виконують ролі.

Вправа 3. Гра «Плутанина».

Діти вибирають одного з учасників, який виходить за двері. Решта стають кругом і беруться за руки. За командою вихователя вони, не кидаючи рук, плутаються між собою. Вихователь допомагає дітям заплутатися. Коли готова плутанина звать гравця, який знаходиться за дверима. Його завдання - розплутати плутанину.

Вправа 4. Вправа «Окуляри агресії».

Дітям пропонується відіграти певні ситуації через іграшки. Але кожному ситуацію вони програють двічі: дитина в «окулярах агресії» та без них. Коли дитина в окулярах, вона дивиться на дії і поведінку героя з точки зору агресивної дитини. Що б не зробив один герой (іграшка, якою діє одна дитина) іншому (іграшка іншої дитини), вона має бачити в цьому негатив, агресію, провокацію і реагувати так, як би відреагувала агресивна дитина. Потім вона знімає «окуляри агресії» та діти з вихователем програють ту саму ситуацію, але з погляду справжньої дитини і її набутих знань та вмінь.

Після виконання вправи відбувається рефлексія.

Вправа 5. Вправа «Банка крику».

Вихователь пропонує наступну вправу для відреагування емоцій. Є спеціальна банка – «банка крику». Коли дитина злиться і їй хочеться покричати, вона відкриває цю банку та направляє крик у неї. Психолог пропонує спробувати згадати ситуацію, коли дуже хотілось на когось накричати чи побити і направити свій крик в банку. Після цього банку закрити, піднести до вікна та випустити

крик назовні, щоб він розвіявся і не завдав шкоди нікому.

Вправа 6. Вправа «Чарівна кружка»

Запитання до дітей. Хто з вас намагається виправляти свій поганий настрій? Хто може нам розповісти, як це йому вдалося зробити? Хто з вас добрий? Що таке доброта? Які думки допомагають бути добрим? Діти під музику для релаксації виконують завдання ведучого... Сядьте зручно, заплющте очі, дихайте спокійно, рівно і глибоко. Розслабтесь. Уявіть собі білий екран, зосередьтесь на ньому. Уявіть, що ви бачите на ньому свою улюблену кружку. Розфарбуйте її так, як вам хочеться. Ще раз уважно розгляньте кружку. Наповніть її по самі вінця своїм улюбленим напоєм. Уявіть і постарайтесь подумки намалювати поруч із своєю кружкою іншу, чужу. Вона порожня. Відлийте зі своєї кружки у порожню. Поруч іще порожня кружка, ще і ще. Відливайте зі своєї у порожні і не шкодуйте. А зараз подивіться знову у свою кружку. О! Вона знову повна по самі вінця! Що ж з нею сталось? Чому так трапилось?... Ваша кружка особлива – чарівна. Ми можемо відливати із неї, а вона завжди буде повною. Ця кружка – наповнена твоєю добротою! Розплющте очі. Давайте спокійно і впевнено скажемо: «Це я! У мене є така кружка!» Закінчивши вправу, діти розповідають про те, які кружки вони бачили, обмінюються враженнями, чому кружка завжди залишалася повною.

Запитання до дітей. Чому кружка ставала все повнішою, хоча з неї відливали напій в інші кружки? (Чим більше віддаєш доброти - тим більше доброти отримуєш у відповідь.) Як дізнатися про доброту іншої людини? Хто може назвати добрих людей? Хто дуже добрий у групі? Як ви дізналися про їх доброту? Чи можна усім стати добрішими? Як?

Вправа 7. Рефлексія «Символ заняття» [39].

Вихователь питає дітей чи сподобалося дітям заняття, чого нового вони дізналися на уроці та пропонує дітям намалювати символ заняття з яким воно у них асоціюється.

ЗАНЯТТЯ 9. Вміння конструктивно виражати почуття агресії.

Мета заняття полягає у:

- зняття невербальну агресію, надати дитині можливість «легально» виплеснути гнів;
- зняття зайвої емоційної та м'язової напруги, спрямуванні енергії дітей у потрібне русло;
- навчанні дітей ефективним способам спілкування.

Вправа 1. Вправа «Легідні руки – добрий погляд – приємна посмішка».

Пропонується покласти свої руки зверху на руки сусіда ліворуч, подивитися йому у вічі і всміхнутися. І так по колу.

Вправа 2. Гра «Маленька примара»

Вихователь звертається до дітей: «Діти! Зараз ми з вами гратимемо роль маленьких добрих примар. Нам захотілося побешкетувати і злегка налякати один одного. За моєю командою ви будете робити руками такий рух (педагог піднімає зігнуті в ліктях руки, пальці розведені) і вимовляти страшним голосом звук «у». Якщо я буду тихо ляскати, ви будете тихо вимовляти «у», якщо я буду голосно ляскати, ви будете лякати голосно. Але пам'ятайте, що ми - добрі примари і хочемо тільки злегка пожартувати. Потім педагог ляскає в долоні: «Молодці! Пожартували і досить. Давайте знову станемо дітьми!»

Вправа 3. Гра «Тух-тібі-дух».

Вихователь звертається до дітей: Я повідомлю вам по секрету особливе слово. Це чарівне заклинання проти поганого настрою, проти образ і розчарувань. Щоб воно подіяло по-справжньому, необхідно зробити ось що. Зараз ви почнете ходити по кімнаті, ні з ким не розмовляючи. Як тільки вам захочеться поговорити, зупиніться навпроти одного з учасників, подивіться йому в очі й тричі, сердито-пресердито вимовте чарівне слово: «Тух-тібі-дух». Потім продовжуйте ходити по кімнаті. Час від часу зупиняйтеся перед кимось і знову сердито-пресердито вимовляйте це чарівне слово. Щоб чарівне слово подіяло, необхідно говорити його не в порожнечу, а дивлячись в очі людини, що стоїть перед вами. У цій грі закладений комічний парадокс. Хоча діти повинні вимовляти слово «Тух-тібідух» сердито, через якийсь час вони не можуть не сміятися.

Вправа 4. Вправа «Тренуємо емоції».

Вихователь просить дітей: похмуритись як осіння хмара, зла чарівниця; розгніваний чоловік; усміхнутись, як кіт на сонці, саме сонце. Буратіно, хитра лисиця, радісна дитина, ніби ти побачив диво; позлитись, як дитина, в якій відібрали морозиво, два барани на мості, людина, яку вдарили; злякатись, як дитина, що загубилася в лісі, заєць, який побачив вовка, кошеня, на якого гавкає собака; втомитись, як тато після роботи, людина, яка підняла важкий вантаж, мурашка, що притягла велику муху; відпочити як турист, що зняв з плечей важкий рюкзак, дитина, яка багато попрацювала, допомагаючи мамі, стомлений воїн після перемоги.

Вправа 5. Розігрування ситуацій «Як вчинити?»

Вихователь показує картки із зображенням проблемних ситуацій, а діти називають варіанти відповідей, як вчинили б вони в цій ситуації і чому саме так.

Дітей ознайомлюють з ситуацією: Сашко без дозволу взяв мою машинку.

Варіанти поведінки: штовхнути і забрати машинку; вдарити і забрати; забрати машинку і натомість забрати щось у нього; сказати виховательці; попросити його повернути машинку.

Наслідки: Сашко мене штовхне у відповідь; вдарить мене; ми посваримося та поб'ємося.

Аналіз з дітьми кожної ситуації і наслідків. Вибір правильного варіанта дії, її закріплення.

Вправа 6. Вправа «Давайте жити дружно!»

Вихователь питає у дітей: «Пам'ятаєте фільм про Кота Леопольда і його супутників - мишенят, яким він пропонував: «Давайте жити дружно»? Група ділиться на міні-групи. Одна людина (або по призначається, або за бажанням) буде грати роль Миші. Всі решта - Коти, які отримують від тренера заздалегідь заготовлені записки з котячими іменами. Тільки на одній записці в кожній групі є ім'я Леопольд, інші імена - Васька, Сніжок, Рижик, Пушок. Записки потрібно розгортати таємно від інших учасників групи. Гра полягатиме в тому, що кожен Кіт протягом 1-2 хвилин повинен продумати свою тактику і потім переконати

мишку, що саме він Леопольд, доброзичливий, а не небезпечний для цієї мишки хижий і підступний кіт. Обговорення: Хто був найбільш переконливим? Чому у когось не вийшло переконати? Що заважало?»

Вправа 7. Рефлексія «Зірки мудрих істин» [39].

Вихователь питає у дітей чого нового та корисного діти дізналися на занятті чи допомогло заняття стати дітям мудрішими.

ЗАНЯТТЯ 10. Тренування неконфліктної поведінки.

Мета заняття полягає у:

- поясненні дітям, як важливо у будь-якій спільній діяльності поступатися один одному, використовуючи спеціальні етикетні стереотипи: поради, вибачення, злагода, схвалення;
- створенні атмосфери єдності, взаємної підтримки, підвищення позитивного настрою;
- розвитку вміння дітей узгоджено діяти у групі та один з одним.

Вправа 1. Етюд «Подаруй доброту».

Уявіть собі, що від вашого теплового подиху в ваших долоньках з'явилась маленька, тепла! лагідна іскорка доброти, вона зростає і стає більшою і більшою, як квіточка на чарівній галявині, і всі, хто її торкаються стають добрими.

Запитання до дітей. Якого вона може бути кольору? Яка вона на дотик?

Яка вона може бути, коли її торкнутись? А яка вона могла б бути на смак та запах? Як вона звучить?

Добрі слова - як різнокольорові кульки. Це завжди свято. Вони схожі на красу, на квіти, на сонечко. Це тепло і ласка. Це найкраща в світі музика. Від неї всі стають спокійними і сильними. Давайте подаруємо її один одному.

Вправа 2. Гра «Два барани».

Вихователь ділить дітей на пари і читає текст: «Рано – вранці два барана зустрілися на містку». Учасники гри, широко розставивши ноги, нахиливши вперед тулуб, впираються долонями і чолами один в одного. Мета - протистояти один одному, не рухаючись з місця якомога довше. Необхідно притримуватись «техніці безпеки», уважно слідкувати, щоб «барани» не розбили собі лоба.

Вправа 3. Вправа «Попроси іграшку».

Вправа виконується аналогічно попередньому, але з використанням тільки невербальних засобів спілкування (міміки, жестів, дистанції і т.д.). Після проведення обох його варіантів (вербального і невербального) можна обговорити вправу. Діти по колу можуть поділитися своїми враженнями і відповісти на питання: «Коли було легше просити іграшку (або інший предмет)?», «Коли тобі дійсно хотілося її віддати? Які потрібно було вимовляти слова?» Цю гру можна повторювати кілька разів (у різні дні), вона буде корисна особливо тим дітям, які часто конфліктують з однолітками, тому що в процесі виконання вправи вони набувають навичок ефективної взаємодії [37].

Вправа 4. Казкотерапія «Як злість Олю і Толю в полон піймала».

Дітям читають казку. Жили собі веселі діти Оля і Толя. Усі їх дуже любили: і мама з татом, і вихователька, і діти в дитячому садку. Але якось вони вийшли гуляти на двір, налетіла раптом звідкілясь зла фея і захопила в полон Олю і Толю, і понесла в «Королівство Злобляндія». Усі, хто потрапляв у те королівство, одразу ставали от такими (діти показують), злими і некрасивими, і Оля і Толя злими стали, навчилися кусатися, плюватися, битися і навіть ногами копатися. Хто може показати, чого вони навчилися? І навіть обзиватися вони навчилися? Як ви думаєте, якими словами? Але зла фея ще більше зло для наших малят придумала. Вона повернула їх назад у свій дім, але розчаклувати не стала. І що тут почалося! Оля і Толя на маму зляться. В тата потихеньку комп'ютер ламають. А малят у дитячому садку то образять, то стукнуть, то іграшки забирають. А як ви думаєте, яке життя в Олі і Толі настало? Чому? Правильно ви здогадалися, зовсім погане життя в них настало, тому що злим дуже важко живеться на світі.

Але був у Олі і Толі найкращий друг Даня. Вирішив Даня перемогти злу фею і попросив допомоги у виховательки Тамари Андріївни, і сказала вона:

«Зло ти злом не переможеш, тільки людям нашкодиш». «А чим же мені перемогти зло?» - розгубився Даня. - «Злого треба полюбити, щоб про зло він міг забути», - відповіла йому мудра вихователька. От і ми з вами запам'ятаємо ці слова і пограємо в зачарованих злих Олю і Толю, яких всі разом розчаклуємо.

Вправа 5. Гра «Змінюємо Олю, змінюємо Толю».

Двоє дітей – Оля і Толя - сідають на стільчиках у центрі групи, роблять злі обличчя. Діти по черзі підходять до них, гладять і говорять добрі слова. Оля і Толя не розчакловуються і не посміхаються. Вихователь пропонує дітям сказати правила, які повинні знати Оля і Толя. Тільки тоді вони розчаклюються: жити дружно; миритись; іграшками ділитись; допомагати іншим; не ображати дітей.

Вправа 6. Релаксація «Я - вітер».

Я – вітер. Я легкий, ніжний, теплий. Я граюся з квітами, я ніжно торкаюся їх пелюсток. Я ховаюся у вітах дерев і шурхоchu листочками. Я вдихаю в себе чисте повітря ланів і стаю сильнішим і добрішим... Мої крила легкі і великі. Я лечу над морем, піднімаюсь високо в гори і співаю на весь голос; «Я – вітер. Я швидкий, сильний, добрий вітер!» Діти закріплюють правила. А якщо вони дуже розсерджені кимось, то вони можуть зробити так (навчальні дії): зім'яти чи порвати якийсь папірець; потупати ногами; пострибати; голосно покричати «стаканчик для криків»; пом'яти пластилін.

Вправа 7. Рефлексія «Смайли» [34].

Вчитель роздає дітям намальовані смайли. Якщо дітям сподобалося заняття їм потрібно обрати посміхаючийся смайл, якщо ні – сумний та пояснити чому вони зробили такий вибір.

ЗАНЯТТЯ 11. Формування умінь та навичок конструктивного спілкування.

Мета заняття полягає у:

- формуванні умінь та навичок конструктивного спілкування;
- створенні атмосфери єдності, взаємної підтримки, підвищення позитивного настрою у групі;
- навчанні дітей розуміти почуття інших, надавати підтримку та співпереживати;
- навчанні дітей узгоджено діяти в групі, показати, що взаємне доброзичливе ставлення товаришів по «команді» дає впевненість та спокій.

Вправа 1. Вправа «Естафета гарних новин».

Вихователь звертається до дітей: «Діти, я хочу, щоб кожен з вас розповів будь-що приємне, що трапилось з ним учора (або на цьому тижні). При чому, поки ви говорите, м'ячик знаходиться у вас в руках. Коли ви закінчите розповідати, передайте естафету гарних новин, тобто передайте м'ячик сусіду, і так по колу».

Вправа 2. Вправа «Злюка-зіронька».

Хлопчики і дівчатка по черзі сідають на стілець обличчям до всіх. Спочатку зображують «злюку» (дивляться на кожного з незадоволенням, з-під насуплених брів, закусивши верхню губу), потім зображують «зіроньку» (дивляться лагідно, усміхнене, доброзичливо). Для етюдів можна дібрати музику.

Вправа 3. Гра «Кенгуру».

Учасники об'єднуються у пари. Потім парам пропонується стати один до одного спиною й зчепитися, переплівши руки в ліктях. Далі кожна пара має тихо сказати один одному будь-яке число від 1 до 10. Після цього учасники додають числа, які вони назвали. А потім не роз'єднуючись, учасники мають підстрибнути таку кількість разів, яка в них утворилася в результаті додавання.

Вправа допомагає згуртувати дітей, створити позитивний емоційний фон.

Вправа 4. Гра «Липучка».

Усі діти рухаються, бігають по кімнаті, бажано під швидку музику. Двоє дітей, тримаючись за руки, намагаються піймати однолітків. При цьому вони примовляють: «Я - липучка-приставучка, я хочу тебе піймати». Кожну пійману дитину «липучки» беруть за руку, приєднуючи її до своєї компанії.

Потім вони усі разом ловлять у свої «тенета» інших. Коли всі діти стануть «липучками», вони під спокійну музику танцюють у колі, тримаючись за руки.

Якщо музичний супровід неможливо здійснити, дорослий задає темп гри, ляскаючи в долоні. У цьому випадку темп, швидкий на початку гри, сповільнюється в міру її проведення.

Вправа 5. Вправа «Спокійні та агресивні відповіді».

Кожній дитині пропонується продемонструвати в заданій ситуації спокійні, впевнені та агресивні типи відповідей. Для кожного учасника

використовується тільки одна ситуація. Можна розіграти їх у парах. Ситуації можна запропонувати такі:

- друг розмовляє з тобою, а ти хочете піти;
- люди заважають тобі голосно розмовляти;
- хлопчик з твоєї групи відволікає тебе від важливої справи, задає дурні, на твій погляд, запитання;
- тебе хтось дуже образив.

Вправа 6. Релаксація «Хвиля».

Сядьте або станьте рівно, але без напруження. Зробіть круговий рух плечима, розправте їх, випростайтесь і закрийте очі. Тепер просто дихайте. Дихайте вашим звичайним диханням, тільки слідкуйте, щоб вдих плавно переходив у видих і навпаки, щоб між ними не було пауз. М'яко і легко, без затримок і напруги. Уявляйте що ваше дихання - як морська хвиля, слухайте його звук і зосередьте увагу лише на цьому - природному і невід'ємному ритмі життя [47].

Вправа 7. Вправа «Колір мого настрою».

Вихователь пропонує дітям назвати колір з яким у них асоціюється настрій після заняття та пояснити чому вони зробили такий вибір. Як заняття вплинуло на настрій дітей [13].

ЗАНЯТТЯ 12. Закріплення навичок поведінки в конфліктних ситуаціях.
Підведення ітогів.

Мета заняття полягає у:

- допомогти дітям переключитися на активну діяльність, відчути свою негативну енергію, що накопичилася, і «витратити» її під час гри;
- зняті емоційної напруги, надання дітям можливості виконати роль тирана, пережити почуття знедоленості, набути навичок конструктивної поведінки в подібних ситуаціях, розвиток групової згуртованості;
- формуванні умінь та навичок конструктивного спілкування та поведінки в конфліктних ситуаціях;
- розвитку емпатії та співчуття;

- закріпленні адекватних способів спілкування.

Вправа 1. Пластичний етюд «Сонечко».

Вихователь пропонує дітям пограти в сонечко. Він промовляє та показує діями, що робить сонечко: «Я - маленьке сонечко. Я прокидаюся, я вмиваюся. Я розчісую свої промені та піднімаюся повільно і урочисто. Я – велика куля. Я дарую своє тепло всім: небу, річкам, хмаринкам, полям, людям. Я – велике сонце. Я видихаю тепло. Я перетворююся на тоненький сонячний промінь. Я лечу до землі і пірнаю в м'яку зелень листя, я купаюся в хвилях моря, я граюся в білій піні.

Вправа 2. Гра «Паперові м'ячики».

Вихователь розділяє аудиторію на дві рівні половини, наприклад, поклавши на підлогу мотузку. Учасників також розділяє на дві рівні команди.

Кожній команді ведучий видає стопку газет або використаного паперу формату А4. Команди повинні, зім'явши папір, приготувати багато паперових м'ячиків. Тренер шикує команди в лінію так, щоб відстань між командами становила приблизно чотири метри. За командою ведучого учасники тренінгу починають кидати м'ячі у бік противника. Гравці кожної з команд мають прагнути якомога швидше закинути м'ячі, які опинилися на їхньому боці, на бік противника. Рівно через дві хвилини лунає команда вихователя «Стоп!», за якою учасники мають припинити кидатися м'ячами. Виграє та команда, на чиєму боці виявилось менше м'ячиків. Перебігати за лінію розділу не можна.

Вправа 3. Гра «Вижени із себе злість».

Діти граються по двоє. Вони кривляються, пустують, стрибають, кричать тощо. Вихователь зупиняє їх словом «СТОП» та читає вірш:

Треба, діти, вам сідати,
 Оченята закривати.
 Злість із себе виганяйте,
 Слова добрі промовляйте.

Діти говорять ввічливі слова: «спасибі», «будь – ласка», «вибач», «світлої днини», «доброго ранку», «обтрушуючи» руками з тіла злість.

Вправа 4. Вправа «Я ображаюсь коли...».

Учасники обговорюють найтипівіші ситуації, які викликають образу, причини їх виникнення та способи звільнення від них.

Вправа 5. Гра «Добра тварина».

Діти стають у коло і беруться за руки. Ведучий тихим таємничим голосом говорить: «Станьте, будь ласка, у коло і візьміться за руки. Ми - одна велика, добра тварина. Давайте послухаємо, як вона дихає. А тепер подихаємо разом! На вдих - робимо крок уперед, на видих - крок назад. А тепер на вдих робимо 2 кроки уперед, на видих - 2 кроки назад. Вдих - 2 кроки вперед. Видих - 2 кроки назад. Так не тільки дихає тварина, так само чітко і рівно б'ється її велике добре серце. Стук - крок уперед, стук - крок назад і т.д. Ми усі беремо подих і стукіт серця цієї тварини собі».

Вправа 6. Пісня про дружбу.

Вихователь та діти беруться за руки та йдучи по колу співають пісню про дружбу.

Знають всі: коли є друг,
 Все світлішає навкруг,
 Якщо сам не підведеш —
 Друзів більше ти знайдеш.

Приспів:

Дружать сонце і земля,
 Дружать луки і поля,
 Дружать діти на землі,
 І великі, і малі!
 Разом ходим на гурток,
 Поспішаєм на каток.
 Нам незгоди не страшні —
 З другом весело мені.

Приспів.

Де єднає дружба всіх —

Там лунає пісня й сміх,
Свято нам несуть у дім —
Буде весело усім.

Вправа 7. Рефлексія «Валіза».

Вихователь пропонує дітям «зібрати валізу» із того, чому вони навчилися під час занять. Схематично валізу малюють на аркуші паперу. У неї збирають те, чому навчилися і що хочеться забрати з собою: вміння, знання, навички, емоції тощо. Не забувають вилучити і те що заважатиме дитині, чого їй слід позбутися (пишуть за межами валізи). Малюнок дитина забирає з собою [34].